Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Кафедра географії
Földtudományi Tanszék

Kárpátalja turizmusa
Туристичне краєзнавство Закарпаття /

Főiskolai jegyzet

Dr. Berghauer Sándor

Берегово / Beregszász – 2012

Tartalom

Bevezetés 4
1. A turizmus sajátosságai Ukrajnában 6
1.1. Turizmuspolitika Ukrajnában 7
1.2. A turizmus jogi szabályozása 9
1.3. A turizmust érintő fogalmak jogi és gyakorlati értelmezése 10
1.4. A turizmus helye Ukrajna gazdaságában 14
1.5. Ukrajna turizmusa a határforgalmi adatok tükrében 16
1.6. A turisztikai szolgáltatók forgalma 18
2. A természetföldrajzi adottságok idegenforgalmi szempontú értékelése 22
2.1. Földrajzi fekvés 22
2.2. Domborzat 22
2.3. Éghajlat 24
2.4. Vízrajz 26
2.4.1. Felszíni vizek 26
2.4.2. Ásvány- és termálvizek 28
2.5. Természetes növény- és állatvilág 32
2.5.1. Növényvilág 33
2.5.2. Állatvilág 33
2.6. Természetvédelem 34
2.6.1. Nemzeti parkok, természetvédelmi területek 36
3. A turizmus társadalomföldrajzi környezete 39
3.1. Infrastruktúra 39
3.1.1. Közlekedés 39
3.1.2. Közmű és kommunikáció 41
3.2. Gazdaság 42
3.2.1. Ipar 44
3.2.2. Mezőgazdaság 45
3.2.3. Szolgáltató szféra 45
3.3. Népesség 47
3.3.1. Demográfia 47
3.3.2. Nemzetiségi összetétel 49
3.3.3. Vallási felekezetek 51
3.3.4. Iskolai végzettség és nyelvi kompetencia 52
4. Az ember alkotta vonzerők értékelése 54
4.1. Várak, kastélyok 54
4.2. Templomok, fatemplomok, kolostorok 57

4.3. Fesztiválok, rendezvények 59
5. A turizmus keresletének és kínálatának elemzése 62
5.1. A vendégforgalom elemzése 62
5.1.1. A turisták száma Kárpátalján 62
5.1.2. A turisztikai vállalkozások és utazási irodák forgalma 64
5.1.3. A kereskedelmi szálláshelyek forgalma Kárpátalján 69
5.2. A turizmus intézményrendszere és fejlesztési tervek 71
5.3. Turisztikai termékek 72
5.3.1. Egészségturizmus 72
5.3.1.1. Gyógy- és rekreációs övezetek 75
5.3.2. Falusi turizmus 78
5.3.3. Síturizmus 80
5.3.4. Természetjárás, bakancsos turizmus 83
5.4. Az idegenforgalmi vonzerők és a turisztikai termékek térbeli elhelyezkedésének sajátosságai Kárpátalján, differenciált hatása a településekre 83
6. Következtetések – javaslatok Kárpátalja turizmusának fejlesztésére 87
6.1. A turizmus belföldi és nemzetközi lehetőségei 87
6.2. A turisztikai termékek fejlesztésének stratégiája 88
Felhasznált irodalom 92
Mellékletek jegyzéke 106

Bevezetés

Napjaink globalizálódó világgazdaságának egyik legjellegzetesebb szereplőjévé lépett elő az idegenforgalom. Súlyát, jelentőségét jól jelzi, hogy Földünkön évente közel egy millárd (2011) turista vesz részt külföldi utazáson. A nemzetközi turizmus tendenciáit több világszervezet is vizsgálja, és prognózisaik alapján az idegenforgalom fejlődése tovább tart, sőt növekedésének üteme meghaladja majd a gazdaság általános mutatóiét.

A dinamikus növekedés ellenére a turizmusra jellemző, hogy hatásai térben és időben erősen koncentráltan jelentkeznek. A mediterrán és trópusi tengerpartokon, az egyetemes kulturális értékek helyszínein gyakori a zsúfoltság, továbbá az ebből fakadó környezetkárosítás. Ugyanakkor számos olyan ország, régió, térség van a Földön, amely kiváló lehetőségei ellenére kimarad az turizmus nagy vérkeringéséből, de a jövőben az idegenforgalom növekedésének további teret biztosíthat. Az Ukrajna részét képező Kárpátalja is ezek sorába tartozik. A turizmus káros hatásait ismerve, az ilyen területeken viszont óriási felelősség a turizmus fejlesztése, és nagyfokú körültekintést igényel annak végrehajtása.

A turizmus globális trendjeit figyelembe véve a megye idegenforgalmának jövője mégis jó esélyekkel rendelkezik, nemzetközi szinten is – többek között – növekszik a kereslet a nem hagyományos, autentikus desztinációk iránt, csökken a fogyasztói lojalitás, egyre gyakoribb a második, harmadik szabadságolás. Kárpátalja történelmi múltja, periférikus elhelyezkedése, nemzeti sokszínűsége, sajátos kulturális és természeti értékei kiváló idegenforgalmi alapot képezhetnek egy megfelelő arculat kialakításához.

A megye mai turizmusának kereteit két nagyon fontos elem, sajátos hatás formálja. Az egyik a térség történelmi múltjából, a másik az Ukrajnára jellemző egyedi fejlődési keretekből fakad. Az utóbbiak miatt a megyében fellelhető változatos erőforrások ellenére Kárpátalja idegenforgalmának fejlődési iránya meglehetősen kérdéses, hiszen az elképzelések, koncepciók javarészt alacsony szakmai „kiforrottsággal” jellemezhetők. Mindez nem véletlen, hiszen a húsz éve függetlenné vált Ukrajna most keresi identitását, a gazdaságának szerves részévé váló turizmus tudományos alapjait pedig most fektetik le. Kárpátalján is csak az utóbbi öt-hat évben indult meg a turisztikai szakemberek képzése, így még eltelik néhány év, amíg a megfelelő szakemberek megjelennek az irányítás rendszerében.

Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a korábban nem létező turisztikai lehetőségek iránt az ország keretein belül egyre növekszik a társadalmi igény. Nemcsak a turizmus rendszere formálódik a jelenben, de a belföldi kereslet is most alakul ki, és növekedésének egyetlen akadálya a gazdasági visszaesés lehet.

Az adott jegyzet, amely a korábban elkészült diszertációm alapjaira épul, nagy hangsúlyt fektet, hogy feltárja a Kárpátalja idegenforgalmát átszövő ellentmondásokat, és egyuttal alapot biztosít a téma irán érdeklődő hallgatüknk, hogy jobban megismerjét a megye turizmusának folyamatait.

1. A turizmus sajátosságai Ukrajnában

Ukrajna turizmusa számos olyan sajátosságot hordoz, amely az ország keretein belül fejlődő turizmus megértését, átlátását a nemzetközileg elfogadott, megszokott idegenforgalmi tudás alapján nem teszi lehetővé. A kialakult specifikumok jelentős része a történelmi örökségre, valamint a fejlődés elszigetelt kereteire vezethető vissza és közvetlenül a fogalmak, törvények, statisztikai adatok tartalmának értelmezéséből fakadnak. Ezek a sajátosságok egyrészt Ukrajna idegenforgalmi fejlődésének gátló tényezői közé is besorolhatóak, másrészt a specifikumok megismerése feltétlenül szükséges ahhoz, hogy megértsük a lejátszódó idegenforgalmi folyamatok hátterét, illetve Kárpátalja turizmusának kérdését megfelelő módon közelítsük meg.

Ukrajna 46 millió lakosával Európa hatodik legnépesebb országa. Népessége az utóbbi huszonöt évben több mint hat millióval csökkent és ez a tendencia jelenleg is folytatódik. A csökkenő lakosságszám mellett egy másik jellemzője Ukrajna népességének, hogy soknemzetiségű állam, melyek közül az orosz nemzetiség a legjelentősebb. Hivatalosan az orosz lakosság a népesség 17,8%-át képezi, jóllehet az orosz kultúra, nyelv hatása ennél jóval jelentősebb, becslések szerint meghaladhatja akár az 50%-ot is. Az erős orosz hatás Ukrajna életének minden területén érezhető, legyen szó gazdaságról, politikáról, társadalmi életről vagy turizmusról (DANCS L. 2009).

A rendszerváltást követően megalakult független Ukrajna súlyos problémákat örökölt a közös szovjet múltból. A korábban erősen ellenőrzött – politikai-, gazdasági-, ideológiai- – keretek átalakítása nehezen indult. Sok tekintetben mindenfajta előzmény nélkül kellett a folyamatokat elkezdeni és nem volt járható minta, modell a változások lebonyolítására. Ezek a problémák közvetlenül az ország turizmusát is sújtották, amely a központi, teljesen ellenőrzött szovjet turisztikai rendszernek volt alárendelve. A rendszerváltást követően kibontakozó erős recesszió, mind a belföldi, mind a nemzetközi turizmus forgalmát érintette. A korábban jellemző utazási motivációk – pihenés, rekreáció, üdülés – helyét teljesen más jellegű tevékenységek váltották fel, a megélhetési- és a bevásárlóturizmus formájában. A változások jellegét az is jól mutatja, hogy míg az 1980-as években Ukrajnába közel 500 ezer turista érkezett évente, addig a változások megindulását követően ez az érték 120 ezer turistaérkezésre esett vissza (1992). Mindez az ország gazdaságát is érzékenyen érintette, hiszen a költségvetés elesett a nemzetközi turizmusból származó bevételeinek a 80%-ától (SZOKOL T. G. 2006; BERGHAUER S. 2009B).

1.1. Turizmuspolitika Ukrajnában

A Szovjetunió széthullása, a köztársaságok önállóvá válása jelentős gazdasági, politikai, társadalmi, jogi problémákat hozott a felszínre, melyek érintették az újonnan alakult államok turizmusát is. A központilag irányított három, monopolhelyzetben lévő nagy turisztikai vállalat helyét kisebb vállalkozások igyekeztek átvenni. Ezek egy része a korábbi mamutvállalatok szakmai és infrastrukturális alapjait hasznosította, de sok volt a teljesen alulról építkező, szakmai alapokat nélkülöző vállalkozás is. A kialakulóban lévő piacgazdasági helyzet megfelelő normáinak megteremtése elsődleges feladattá vált, szükséges lett az állami rendszer céltudatos átalakítása, ami nagyon lassan indult el.

A piaci viszonyok rendezése érdekében 1992-ben létrehozták az ország első idegenforgalommal foglalkozó állami intézményét – Ukrajna Állami Turisztikai Bizottságát. Elrendelték a turisztikai vállalkozók állami bejegyzését, egységes engedélyezési eljárás bevezetését. Ennek szükségességét indokolta, hogy a hasonló jellegű vállalkozások száma nagyon magas volt. 1993-ban összesen 16 ezer ilyen jellegű vállalkozást tartottak nyílván, míg ma a működő vállalkozások száma valamivel több, mint 4800 (MALJSZKA, M. – HUDO, V. 2007).

Napjainkban Ukrajnában az állami turizmuspolitika érvényesítése a 2005-ben létrehozott Központi Turisztikai és Üdülési Szolgálat (*Головна Державна служба туризму і курортів*) feladata, amely a Turisztikai és Kulturális Minisztérium részét képezi. Regionális szinten a megyei adminisztráció keretein belül hoztak létre külön turizmussal foglalkozó osztályt, illetve a Krími A. K. keretein belül minisztériumot.

A minisztérium feladata az ukrán állampolgárok utazáshoz, pihenéshez való alkotmányos jogainak biztosítása, az idegenforgalmi szektor fejlesztése, új munkahelyek létrehozása, az állami bevételek növelése, a szolgáltatások minőségének, valamint a turisták fizikai és vagyoni biztonságának felügyelete, az állam turizmuspolitikai elvekeinek megvalósítása, a turizmus erőforrásainak megóvása és ésszerű hasznosítása. Megyei, helyi szinten a döntéseket, illetve azok végrehajtását a megyei- és a járási állami idegenforgalmi hivatalok végzik el (pl. engedélyek kiadása, minősítések elbírálása) (KOVALSZKIJ, V. SZ. 2008).

Az Ukrajna turizmuspolitikájában prioritást élvező fontosabb kérdések törvényileg rögzítve vannak. Ezek közül kiemelhetünk néhány fontosabbat (A TURIZMUSRÓL 15.09.1995 № 324/95-BP; 18.11.2003 № 1282-IV):

- versenyképes nemzeti turisztikai termék kialakítása;
- a humánerőforrások turisztikai szempontú fejlesztése;
- a turisztikai erőforrások ésszerű, széleskörű hasznosítása;
- a turisztikai információs hálózat kiépítése, fejlesztése;

- egységes turisztikai marketing kialakítása, a nemzeti és regionális turisztikai termékek piacképessé tétele;
- a turizmus hosszú távú fejlődése érdekében a nemzetközi együttműködés elmélyítése;
- Ukrajna turizmusában lévő területi egyenlőtlenségek enyhítése;
- a nemzetközi és belföldi turizmus révén a meglévő turisztikai termékek továbbfejlesztése;
- a turizmus tárgykörébe tartozó fogalmak egységesítése, egységes értelmezése;
- a statisztikai módszerek nemzetközi elvárások szerinti korszerűsítése.

Az állami szabályozás idegenforgalmi szektorban való megvalósításának eszközei közül a legfontosabb a közvetlenül a turizmust érintő jogi feltételek megteremtése és a meglévő törvények nemzetközi jogharmonizációja, továbbá a turisták jogainak, érdekeinek megfelelő képviselete és az Ukrajnába való be- és kiutazások rendjének nemzetközi normákhoz kötött megállapítása. Lényeges kérdés annak a feltételnek a megteremtése, melynek hatására a költségvetés közvetlen, az idegenforgalmat megcélzó fejlesztései megvalósulhatnak, megfelelő figyelmet fordítva a turisztikai szakemberek képzésére és az idegenforgalmat szolgáló tudományos kutatások támogatására, valamint központilag is fontos elősegíteni a turisztikai termékek belföldi és nemzetközi keretek közötti térnyerését.

Az Ukrajna turizmusának fejlődését leginkább gátló tényezőket a következőképpen foglalhatjuk össze (JAVKIN, V. G. ET. AL. 2006):

- a kiépítetlen állami turisztikai rendszer;
- a nem egységes turisztikai intézményi irányítás (például a szanatóriumok és az üdülők nem ugyanahhoz az állami szervhez tartoznak);
- a kereskedelmi szálláshelyek jogilag nem egyértelmű turisztikai intézményként való besorolása;
- a turisztikai fejlesztéseket érintő törvények nem elég részletes kidolgozottsága;
- módszertani, információs és pénzügyi szempontból alacsony állami támogatottság;
- a turizmus perspektivikus termékeinek fejlesztését célzó innovációs projektek és tudományos kutatások alacsony gyakorlati hasznosíthatósága;
- a turizmust érintő statisztika hiányosságai;
- szakemberhiány az idegenforgalmi szektorban;
- a turisztikai termékek belföldi és nemzetközi reklámozásának nem teljes körű megközelítése és csekély állami támogatása;
- a turisztikai infrastruktúra hiányos kiépítettsége;
- az európai elvárásoknak, standardoknak nem megfelelő szolgáltatás-színvonal;
- az adórendszer merevsége.

1.2. A turizmus jogi szabályozása

Ukrajna turisztikai szabályozását szolgáló első törvényre 1995-ig kellett várni és ez volt a Szovjetunió utódállamainak területén az első hasonló tárgyú törvény *(*A TURIZMUSRÓL 15.09.1995 № 324/95-BP; 18.11.2003 № 1282-IV). A törvény átfogó jellegű, alapját képezi számos más turizmust érintő törvénynek. Megjelenésekor számos kritika is érte a törvényt, melyek jelentős része a kaució összegét és a turisztikai célterületekre jellemző szezonalitás figyelmen kívül hagyását hangsúlyozta.

Ukrajnában a turisták biztonságos utazása érdekében törvényt alkottak az utazások biztosítására vonatkozóan. E téren 1996-ban két törvény született (*A biztosításról; Rendelet a biztosításközvetítés tevékenységéről*). Három évvel később vezették be a kereskedelmi szálláshelyek egységesített minősítési rendszerét. Nemzetközi szinten fontos lépés volt, hogy Ukrajna 1997-től tagja lett a WTO-nak és 2003-ban elfogadták a WTO statisztikai előírásainak lépésről-lépésre történő bevezetését.

Az ezredforduló évében törvényben rögzített lépéseket tettek Ukrajna „Kulturális értékeinek védelme" érdekében, melynek keretében tervet dolgoztak ki a honismereti turizmus fejlesztésére 2010-ig bezárólag. 2002-en fogadta el a Miniszteri Kabinet a turizmus 2002-2010 terjedő állami fejlesztési programját (JAVKIN, V. G. ET. AL. 2006).

A turisztikai szolgáltatók jogi szabályozására több törvény/rendelet is született (2000, 2001, 2007). Ezekben szabályozták a turisztikai szolgáltatók kötelezettségeit, valamint rögzítik az engedélyek kiadásának anyagi és egyéb feltételeit, részletezik a vállalkozás létrehozásakor benyújtandó hivatalos okiratok felsorolását, valamint azok tartalmi részleteit.

A kereskedelmi szálláshelyek jogi hátterét rendező törvények a következő években kerültek elfogadásra: 1994/7; 2000/2026/III; 2004/19; 2005/50. Az ukrán törvényhozás külön figyelmet fordít a fiatalkorúak utaztatására, többek között részletesen kitérve a biztonságos szállítás körülményeire. Az utaztatások szempontjából is fontos határátlépést és a vízumeljárási kérdéseket szabályozó törvények és rendeletek is többször lettek módosítva az utóbbi években (KOVALSZKIJ, V. SZ. 2008).

Ukrajna turizmusát érintő szabályozás ma is számos hiányossággal rendelkezik, mely, mind a szolgáltatók, mind az ellenőrző szervek részéről számos „kiskaput", illetve visszaélésre alkalmas nyitott kérdést eredményez. Mindez nem teszi lehetővé a résztvevő felek számára a várható eredmények megfelelő kalkulálását. Ezek a tények elsősorban a kis- és középvállalkozások vállalkozói kedvét gátolják és a „valódi" külföldi befektetők is elsősorban emiatt maradnak távol Ukrajna idegenforgalmától.

1.3. A turizmust érintő fogalmak jogi és gyakorlati értelmezése

Ukrajna turizmusra vonatkozó alaptörvényében (A *TURIZMUSRÓL* 15.09.1995 № 324/95-BP; 18.11.2003 № 1282-IV) kerülnek megfogalmazásra azok az alapfogalmak, amelyeket a jogalkotás és az idegenforgalom irányítása használ[1]. Ezek ismertetése célszerű, hiszen sok esetben ezek pontos megvilágítása teszi lehetővé a leírt folyamatok sajátos értelmezését. Az alábbiakban a törvényben található alapfogalmak ismertetésére kerül sor:

Turizmus – az állandó lakhely ideiglenes elhagyása gyógyulás, szakmai-üzleti, ismeretszerzési vagy más céllal, amely nem párosul kereső tevékenységgel;

Turista – olyan személy, aki Ukrajnába vagy más országba utazik, utazásának célja nem sérti a helyi törvényeket, legkevesebb 24 órát, de nem több mint egy évet tölt ott, nem folytat kereső tevékenységet és nem kezdeményezi az áttelepülést;

Turisztikai termék – előzetesen kidolgozott, komplex turisztikai szolgáltatás, amely legalább két szolgáltatásból áll és előre meghatározott áron kínálják. A szolgáltatások közé tartozik a személyek szállítása, elszállásolása, valamint más turisztikai szolgáltatások (kulturális, üdülő és szórakoztató létesítmények meglátogatásának szervezése, szuvenírek értékesítése stb.);

Kapcsolódó (kísérő) turisztikai szolgáltatások és termékek – a fogyasztók számára kínált olyan szolgáltatások és termékek, melyek értékesítése, forgalmazása, a turisták fogyasztása nélkül is fenntartható;

Tipikus turisztikai szolgáltatások és termékek – a fogyasztók számára kínált olyan szolgáltatások és termékek, melyek értékesítése, forgalmazása a turisták fogyasztása nélkül nem tartható fenn;

Turisztikai termék promóciója – azok a komplex lépések, amelyek a turisztikai termék vagy szolgáltatás létrehozását és értékesítését készítik elő (marketin-utak szervezése, termékek népszerűsítése, speciális bemutatókon, vásárokon való részvétel, szórólapok és katalógusok kiadása);

A turisztikai termék értékesítésének helye – egy adott ország, melyben a törvényeknek megfelelő módon működtetett vállalkozás turisztikai termékeket értékesít;

A turisztikai termék realizálódásának helye – egy adott ország, melynek területén a turisztikai termék közvetlen módon kerül értékesítésre;

---

[1] „A turizmusról" szóló törvényben definiált meghatározásokon túl az ukrán törvényhozás az alábbi fogalmakat határozza meg:

„*Az üdülőhelyről*" (2000, N 50, 435; 2006, N 22, 184) szóló törvényben – gyógyüdülő; gyógy- és egészségturisztikai hely; különösen értékes és különleges természeti gyógyerőforrások; széleskörűen elérhető természeti gyógyerőforrások; gyógyászati (balneológiai) következtetés (összegzés);

„*A vaucher kiállítására és alkalmazására vonatkozó előírások"* (N 05/936 12.05.94) törvényben – vaucher;

„*Ukrajna ifjúságának és diákjainak turisztikai utakon való részvételére vonatkozó szabályozások*" (1999.04.20. N°320/3613) – kirándulás; expedíció; túra;

Hotel (szálloda) – a vállalkozói törvényben engedélyezett bármilyen tulajdonformájú vállalkozás, amely legalább hat szobát biztosít, ideiglenes lakhatást és ehhez fűződő szolgáltatásokat nyújt;

Utazásszervező[2] *(туроператор)* – Ukrajna törvényei alapján létrehozott jogi személyek, amelyek az előírásoknak megfelelően utazásszervező minősítést szereztek. Kizárólagos tevékenységük a turizmusszervezés és a turisztikai termék létrehozása, értékesítése, turisztikai szolgáltatások nyújtása, továbbá közvetítés, amely a kapcsolódó (kísérő) és tipikus turisztikai szolgáltatásokra és termékekre terjed ki.

Utazási iroda[3] *(турагент)* – Ukrajna törvényei alapján létrehozott jogi és magán személyek, vállalkozások, amelyek az előírásoknak megfelelően utazásirodai minősítést szereztek. Tevékenységük az utazásszervezők termékeinek, más turisztikai szolgáltatók, továbbá a kapcsolódó (kísérő) és tipikus turisztikai szolgáltatások közvetítésére terjed ki;

A törvényben meghatározottak értelmében az idegenforgalom szervezési formái alapján lehet nemzetközi és belföldi turizmus.

Beutazó turizmus – azoknak a személyeknek az utazásai, akik állandó lakhelye Ukrajnán kívül van.

Kiutazó turizmus – az ukrán állampolgároknak és állandó ukrajnai lakhellyel rendelkező személyeknek más országokba való utazásai.

Belföldi turizmus – az ukrán állampolgároknak és állandó ukrajnai lakhellyel rendelkező személyeknek országon belüli utazásai.

A résztvevők összetételétől, azok céljától, az utazás tárgyától, az igénybevett eszközöktől függően Ukrajnában a turizmus következő „fajtáit” különítik el:

- Gyerekturizmus
- Ifjúsági turizmus
- Családi turizmus
- Időskori (szenior) turizmus
- Rokkant turizmus
- Kulturális-ismeretszerző turizmus
- Gyógy-és egészségturizmus
- Sportturizmus
- Vallási turizmus
- Ökoturizmus (zöld)
- Falusi turizmus
- Víz alatti turizmus
- Hegyi turizmus
- Kalandturizmus
- Vadászturizmus
- Autósturizmus
- Önállóan szervezett turizmus

[2] A nemzetközi turizmusban résztvevő utazásszervezők kauciója 20 000 euró, a belföldi turizmusban résztvevőké pedig 10 000 euró.

[3] Az utazási irodák működési engedélyének kiváltásához 2000 euró kauciót kell letétbe helyezni. Az ukrán piacon jelenlévő turisztikai vállalkozások 71%-a utazási iroda (29% utazásszervező).

Annak ellenére, hogy 1995 óta többször módosították, kiegészítették a turizmusról szóló törvényt, a törvényben használt fogalomrendszer meglehetősen kiforratlan. A turizmus „fajtáit" áttekintve szembetűnik, hogy a szóban forgó felsorolás „a turizmus kiürülő kategóriáinak" (MICHALKÓ G. 2007A, 37.) egyfajta sajátos egyvelege, mintsem a korszerű turizmusfelfogás termékorientált megközelítése (AUBERT A. – MISZLER M. 2004). A megnevezett idegenforgalmi „fajták" közül ki kell emelnünk hármat, melyek értelmezése a további témák szempontjából fontosak: falusi turizmus, gyógy- és egészségturizmus, önállóan szervezett turizmus.

A falusi turizmus meghatározást – annak ellenére, hogy az alaptörvényben így szerepel – az ukrán szakirodalom elsősorban „falusi zöld turizmus" formájában használja, mivel egy 2004-ben el nem fogadott törvényjavaslatban eként szerepel. Ennek értelmében:

Falusi zöld turizmus – az üdülő turizmus fajtája, melynek során ideiglenesen tartózkodnak a turisták falvakban (falusi jellegű településeken), és ahol a falusi zöld turizmus szolgáltatásaiban részesülnek.

Falusi zöld turizmus szolgáltatásai – az egyénileg vagy vállalkozóként gazdálkodó falusi lakosság szállásadásra, étkeztetésre, információnyújtásra és más a turisták kiszolgálására irányuló tevékenysége (A FALUSI ZÖLD TURIZMUSRÓL. TÖRVÉNYTERVEZET 2004).

A gyógy- és egészségturizmus kifejezés a sajátos szovjet hagyományokra alapozott terminológia használatból fakad. Fontos megjegyezni, hogy a gyógy- és egészségturizmus szinonimájaként gyakran használják a „kurort" (*курорт* – gyógyhely) kifejezés odaillő formáját.

*Az önállóan szervezett turizmus*ra azért szükséges figyelmet fordítani, mivel a fentebb megnevezett turizmusfajták többségétől eltérően erre vonatkozólag közölnek hivatalos (határforgalmi) adatokat, sőt a forgalom túlnyomó része ebbe a kategóriába tartozik. Ebben az esetben az önállóan szervezett turizmus egyfajta gyűjtőfogalom, minden, ami „ismeretlen" háttérrel rendelkezik, ebbe a kategóriába kerül besorolásra.

Az értekezés oldalain törekszem a magyarországi idegenforgalomban megszokott fogalmak használatára, viszont esetenként a fentieknek megfelelően eltérek ettől, tudván azt, hogy jelentős tartalmi különbségek tapasztalhatók a két országban használt turisztikai terminológia között.

Hasonló megfontolásból még a munka elején célszerű kiemelni azokat a specifikumokat, amelyek a turizmus fogalmának gyakorlati használatához fűződnek. Ennek két problémás összetevője van, a *hivatalosan közölt statisztikai adatok* és a *turisztikai szolgáltatók* megfogalmazásának szűk értelmezése. A probléma gyökere a korábbi rendszerben kialakított idegenforgalmi felfogásban keresendő, hiszen a Szovjetunióban csak a hivatalos szervek által jól ellenőrzött turisztikai vállalatok végezhettek ilyen jellegű tevékenységet. A rendszer

változatlanságát bizonyítja, hogy Ukrajnában hivatalosan ma is csak azt regisztrálják turistaként, aki utazásszervező vagy utazási iroda szolgáltatásait veszi igénybe.

A hivatalos statisztikában a turisztikai vállalkozások adatai mellett az egészségturizmusra, illetve a kereskedelmi szálláshelyekre vonatkozó hivatalosan közölt adatokat is találunk, de ezek elkülönített nyilvántartásban szerepelnek és nem tisztázott az, hogy van-e az adatok között átfedés, és ha igen, milyen mértékű. A fenti statisztikai adatokon kívül ma már a megyei turisztikai hivatalok egy része is közöl „*félhivatalos*" adatokat (Ukrajna turisztikai régióinak bemutatásánál is találkozhatunk hasonlókkal) egy-egy régió turistaforgalmáról (ezek általában 4-6-szor nagyobb értékek, mint a hivatalosan bejegyzett turisztikai vállalkozások éves forgalma). Ezek, a fenti adatokon túl, tartalmazzák az egyéni vállalkozók adatait is (igaz, esetükben nem kötelező jellegű az adatok beszolgáltatása), de az ilyen jellegű információk csak az egyes területi egységek esetében léteznek.

A másik problémás kérdés a turisztikai vállalkozások fogalmának szűk értelmezése, amely szintén sajátos módon zajlik és érinti a hivatalos statisztikában megjelenő adatokat. A hivatalosan bejegyzett turisztikai vállalkozások meglehetősen szűk értelmezése a fennmaradó joghézag miatt gond, hiszen jelentős teret biztosít a szürke- és a feketegazdaság működésének, másrészt több szolgáltatást is kirekeszt az idegenforgalom szolgáltatásainak köréből. A kiegészítő szolgáltatást biztosító, sok esetben a turisztikai vállalkozások által kínált turisztikai szolgáltatás részét vagy összetevőjét képező szolgáltatók egyszerű (nem turisztikai) működési engedéllyel végzik tevékenységüket. Szolgáltatásaik, ha van is hivatalos engedélyük, nem turisztikai tevékenységként lesz számon tartva, hiszen a turisztikai intézmények (például szanatóriumok, szállodák, utazási irodák) nem egységes állami hatáskörbe tartoznak. Nem minősülnek turisztikai vállalkozónak azok a magánszemélyek, szállásadók sem, akik magántulajdonukban lévő ingatlanjaikat adják ki, hiszen 9 fő alatti vendégfogadás mindenfajta hivatalos bejegyzéstől mentesül. Ez országszerte, különösen a kiemelt turisztikai forgalommal rendelkező területeken (Kijev, Krím, Kárpátok) jelentős bevétel- és információ-kiesést jelent. Hivatalosan nincsenek nyilvántartva azok a szolgáltatók sem, illetve azok turisztikai forgalmát sem jegyzik, akik személyszállítással egészítik ki a turisztikai tevékenységeket, idegenvezetést végeznek – az esetek többségében hivatalos idegenvezetői engedély nélkül, holott 2004-től jogerős az idegenvezetést szabályozó törvény –, szuvenírekkel kereskednek, „nem hivatalosan" pénzváltóként működnek a turisták körében, és még sorolhatnánk.

A bevallott, az ismert, a hivatalosan közölt adatok nem nyújtanak átfogó képet az ország, a régiók, az egyes területek idegenforgalmáról. Nem véletlen, hogy teljes turisztikai termékek ismeretlenek a különböző kimutatások és a hivatalos statisztika számára. Nincsenek hivatalos adatok például a borturizmusról, falusi turizmusról, síturizmusról, de a törvényben

megnevezett turizmus „fajták” többségéről sem. Ennek nagy hátránya, hogy a turisztikai vállalkozások, a regionális fejlesztések nem tervezhetőek, és sok esetben spontán módon hajtják azokat végre. Ezek mindenképpen rontják a vállalkozások kilátásait, és hosszú távon a turisztikai vonzást kiváltó erőforrások kimerüléséhez vezetnek (BERGHAUER S. 2009B).

1.4. A turizmus helye Ukrajna gazdaságában

A rendszerváltás utáni időszak válságos éveit az ezredfordulót követően lassú fejlődés váltotta fel. Ukrajna gazdasági mutatói javultak, a 2008-as és 2009-es évek kivételével a GDP éves növekedése minden évben meghaladta a 4,5%-ot. A gazdasági fejlődéssel karöltve az Ukrajna iránti turisztikai érdeklődés is növekedésnek indult, és 2004-ben a ki- és beutazó turisták száma is kiegyenlítődött (1. ábra).

1. ábra

Az Ukrajnából ki- és beutazók száma

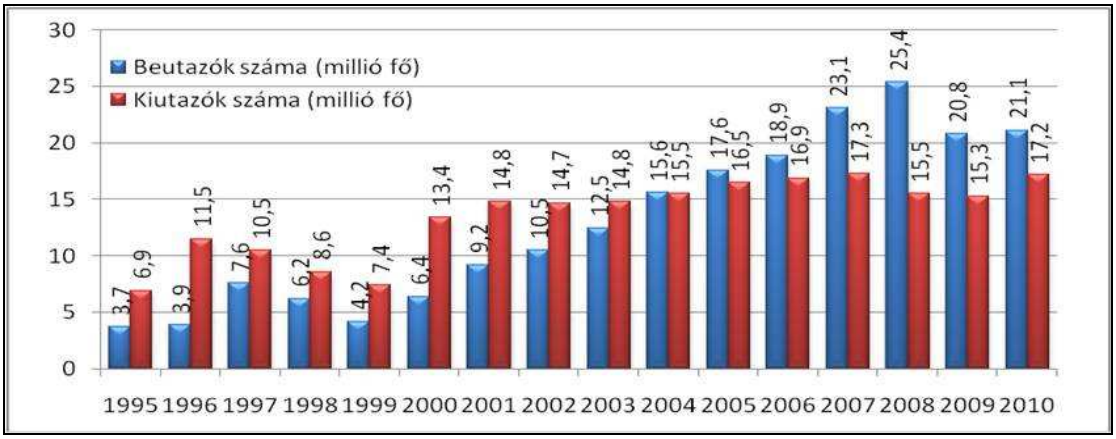

Forrás: www.ukrstat.gov.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

Az ország turizmusból származó bevételei is folyamatosan növekedtek (2. ábra). A GDP közvetlenül turizmusból származó bevétele az utóbbi években 1,5-1,6% részesedést mutat (1,6% - 2005; 1,5% - 2009). Ezeket az értékeket számszerűsítve, 2005-ben a turizmusból származó bevétel 7,2 milliárd hrivnya volt (éves árfolyamon számolva kb. 1,5 milliárd dollár) 2009-ben pedig 15,7 milliárd hrivnya (1,95 milliárd dollár). A turizmus multiplikátor hatását számításba véve Ukrajnában az idegenforgalom GDP-hez való hozzájárulása nagyobb szórást mutat, 7,8-9,3% közötti értékek jellemzik (2008-ban 85,1 milliárd hrivnya). Az utóbbi két évben viszont láthatóan romlott a tendencia (SZOLOVJOV, D. I. 2010; BERGHAUER S. 2010).

2. ábra

A GDP közvetlenül turizmusból származó bevétele (*milliárd hrivnya*)

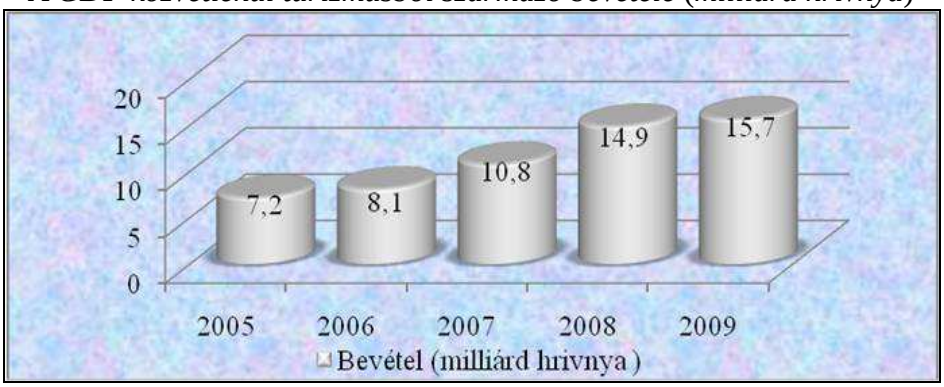

Forrás: Szolovjov, D. I. 2010; THE ECONOMIC IMPACT of TRAVEL & TOURISM – Ukraine
Szerkesztette: Berghauer S.

Az ukrán gazdaságban a turizmus fontos foglalkoztatási szerepet tölt be. Az elmúlt esztendők során a foglalkoztatottak 1,2-1,3%-a dolgozott közvetlenül az idegenforgalomban (3. ábra). A közvetett értékeket vizsgálva már jóval jelentősebb hatást fejt ki a turizmus az ország foglalkoztatási mutatóira, hiszen ily módon 1,3-1,5 millió embert érint (14-15%). Ukrajna turisztikai kínálatát erős szezonális hullámok jellemzik, ezért a kvalifikált munkaerő számára nem olyan vonzó megélhetési forma, mint más hasonló versenyszféra-ágazat. A szakképzett munkaerő aránya a turizmusban dolgozók körében viszonylag alacsony, mindössze 21%-ot tesz ki (MULJARCSUK, SZ. – SVOROB, G. 2010).

3. ábra

A turizmusban dolgozó személyek száma 2005–2009 között (ezer fő)

Forrás: Szolovjov, D. I. 2010; THE ECONOMIC IMPACT of TRAVEL & TOURISM – Ukraine
Szerkesztette: Berghauer S.

A turizmusba invesztált tőke az utóbbi években folyamatos növekedést mutat (kivétel a 2009-es esztendő). A közvetlen tőkebefektetés az eddig ismertetett más makrogazdasági mutatókhoz hasonlóan 1,3-1,5% környékén mozog. A közvetett értékek jelentősége viszont

ennél jóval nagyobb. A 2005-2009 közötti periódust vizsgálva az Ukrajna idegenforgalmába invesztált tőke részesedése a teljes tőkebefektetés éves arányaiból 20%-ot képviselt és 2008-ban elérte az 50 milliárd hrivnyát. Ukrán specifikumnak számít viszont a külföldi tőkebehozatal országok szerinti megoszlása. A befektetések több mint fele (50-55%-a) Ciprus, Svájc és Brit Virgin-szigetek off-shore vállalkozásainak számláiról érkezik (THE ECONOMIC IMPACT of TRAVEL & TOURISM – Ukraine), tehát a beérkező pénz az országból korábban „kimentett" anyagi javak visszaáramlását jelenti, amely felett a jelenlegi vezetés probléma nélkül átsiklik.

A turizmus helyzete az ukrán gazdaságon belül az utóbbi időszakban állandósult és multiplikátor hatásait ismerve, jelentős gazdasági szereplővé vált. Politikai szinten ennek komolyságát viszont még nem ismerték fel, amelyet kiválóan alátámasztanak az utóbbi, világgazdasági válság alkalmával tapasztalt események. 2009-ben Ukrajna turizmusában, az általános adatokat vizsgálva, 15-25%-os visszaesés tapasztalható. A turisztikai vállalkozások létszámleépítéssel reagáltak a visszaeső forgalomra, így az idegenforgalomban dolgozók száma 2009-ben 1,3 millió alá esett (2008-ban 1,57 millió volt). Csökkent a befektetett pénz mennyisége is (2008-ban 50 milliárd hrivnya, 2009-ben 47 milliárd hrivnya), a turizmusból származó bevételek pedig 85,1 milliárd hrivnyáról, 84,5 milliárd hrivnyára estek vissza. Ez utóbbi adatok jelen formájukban viszont nem tükrözik a teljes valóságot, hiszen az országot a 2008-as év második felében elérő válság jelentős inflációt eredményezett, így hrivnyában kifejezve csak részben jelennek meg a veszteségek. Nagyobb probléma, hogy munkahelymegtartó politika helyett a turizmus ágazatát is további adóterhekkel sújtották, illetve az, hogy a recesszió kibontakozása révén Ukrajna belpolitikai helyzete is labilisabbá vált, elriasztva a külföldi befektetők jelentős részét (WWW.TOURISM.GOV.UA).

1.5. Ukrajna turizmusa a határforgalmi adatok tükrében

Az utóbbi esztendőkben Ukrajna határforgalmában folyamatos növekedés volt megfigyelhető. A kiutazók számát az utóbbi öt évben kisebb fluktuáció jellemzi, a beérkező forgalom viszont növekvő tendenciát mutatott, kivételt csak az 2009-es év jelentett, amikor is közel 5 millióval esett vissza a határforgalom (WWW.TOURISM.GOV.UA).

Ukrajna esetében a ki- és beutazó turistaforgalom a politikai, gazdasági orientációhoz hasonlóan kettős irányultságot mutat. Az országot meglátogató külföldiek majdnem háromnegyede (2010-ben 73%) a volt Szovjetunió területéről érkezik, egynegyed részük pedig az Európai Unió országaiból. A kiutazó ukrán állampolgárok utazásaik során az esetek közel felében a volt Szovjetunió utódállamait választják utazási célként, és az esetek 45%-ában az Európai Unió területére utaznak (AUBERT A. ET AL. 2011).

A 2008 végén kibontakozó válság mind a kiutazó, mind a beutazó forgalmat érintette, igaz, előbbit csak csekély mértékben (2008-hoz képest 2009-ben csak 2%-os volt a visszaesés), utóbbit viszont jelentősen befolyásolta (2008-hoz képest 18%-os a visszaesés). Az érkezések és kiutazások régió szerinti áttekintése sajátos változásokat mutat. A volt Szovjetunió utódállamait 9%-kal kevesebben keresték fel, míg az Európai Unió országaiba történő kiutazások száma 17%-kal nőtt az ukrán állampolgárok körében. Ennek hátterében a megélhetési turizmus, legális és illegális idénymunka ismételt élénkülése, valamint a pihenéssel, rokonlátogatással egybekötött utazások csökkenése áll. Mindkettő jól jelzi az országban bekövetkezett negatív gazdasági változásokat. A beutazó forgalom esetében fordítva alakult a helyzet. Az Európai Unió irányából a határátlépések száma 2009-ben 39%-kal csökkent, míg a volt Szovjetunió utódállamai irányából is tapasztalható volt némi visszaesés, azonban ez csak 6%-ot jelentett. 2010-ben némi növekedés tapasztalható a határforgalomban (2,2 millió), a beutazók száma 2%-kal, a kiutazók száma pedig 18%-kal gyarapodott, ugyanakkor az utóbbi években tapasztalt erős beutazó túlsúly csökkenést mutat (1. táblázat; 1. ábra).

1. táblázat

A ki- és beutazók száma országok szerinti bontásban (2009–2010)

Változás 2009/10 (%)	Százalékos részarány	***Beutazók száma** (2010)*	***Ország***	***Kiutazók száma** (2010)*	Százalékos részarány	Változás 2009/10 (%)
13%	37%	7881321	Oroszország	5233972	30%	5%
-18%	10%	2085245	Lengyelország	3999602	23%	35%
-6%	19%	4057678	Moldova	1889724	11%	-5%
2%	14%	3056157	Fehéroroszország	1135094	7%	9%
16%	5%	941240	Magyarország	1789308	10%	12%
-15%	4%	909553	Románia	503195	3%	-8%
13%	3%	609279	Szlovákia	383961	2%	2%
6%	1%	225356	Németország	383325	2%	50%
-	*93%*	*19765829*	*Összesen az említett országok*	*15318181*	*88%*	-
2%	***100%***	***21 122 157***	***Teljes határforgalom***	***17 180 03***	***100%***	***12%***

Forrás: www.tourism.gov.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

A szomszédos országok közül Oroszországgal a legélénkebb a kapcsolat. Részesedése a ki- és beutazó forgalomból 30–37% (1. táblázat), melynek hátterében az ország keleti részén élő orosz lakosság szoros anyaországi kapcsolatai állnak[4]. Az ukrán–orosz határszakaszon a

[4] Jelenleg az ukrán állampolgárok Oroszországba személyigazolvánnyal is beutazhatnak.

recesszió következtében 2009-ben csak kis változások voltak tapasztalhatóak (9-11%-kal csökkent a forgalom), 2010. évben viszont élénkült a forgalom. A szomszédos országok határforgalmában az utóbbi években a legnagyobb visszaesés a moldovai szakasz beutazásánál volt tapasztalható (-52%)[5], míg a leglátványosabb forgalomnövekedés az ukrán állampolgárok Lengyelország (2009-ben +36%; 2010-ben +35%) és Németország irányába történő utazásaiban következett be. A forgalomnövekedés hátterében a már említett, jövedelemszerzéssel párosuló utazások számának növekedése áll, igaz, ezt statisztikailag nem lehet igazolni (WWW.TOURISM.GOV.UA).

1.6. A turisztikai szolgáltatók forgalma

Ukrajnában a magas be- és kiutazó forgalom egyelőre nem párosul a hivatalosan bejegyzett turisztikai vállalkozások magas forgalmával. 2009-ben a recesszió ellenére a határátlépések száma meghaladta a 36 milliót. A turisztikai szolgáltatók viszont csak 2 millió 290 ezer turistát (282 ezer külföldi vendéget, 914 ezer kiutazó ukrán állampolgárt, 1 millió 94 ezer belföldi turistát) és 1 millió 909 ezer kirándulót szolgáltak ki. A fennmaradó közel 31 milliós forgalom (2010-ben 34,5 millió) is jól jelzi Ukrajna tranzitjellegét, illetve az ország turizmusát érintő statisztika erős hiányosságait.

A határt átlépő ukrán állampolgárok, illetve az Ukrajnába érkező külföldiek csak kis hányada lépi át az államhatárt szervezett keretek között turisztikai céllal, és ez az arány az utóbbi másfél-két évben tovább csökkent. 2010 első kilenc hónapjának adatait vizsgálva kitűnik, hogy a kiutazó forgalom mindössze 8%-a, míg az országba érkező határátlépésen mindössze 3%-a történt utazásszervező, utazási iroda közreműködésével (2005-ben ezek az értékek 10-12% között mozogtak). A fentieknek megfelelően a magánjellegű (önállóan szervezett) utazások részesedése napjainkban is a legmagasabb a határforgalomban (85-90%), ami nemcsak a rokon- és barátlátogatás turisztikai jelentőségét támasztja alá, de jól jelzi a magán, üzleti és sok esetben a pihenéssel párosuló utazások szervezésének „szürkegazdaságot" érintő jellegét, valamint a megélhetéssel kapcsolatos utazások jelentőségét (www.UKRSTAT.GOV.UA; WWW.TOURISM.GOV.UA).

Ukrajnában hivatalosan 7322 turisztikai vállalkozást jegyeztek be, melyek 2,3 millió turistát és 1,9 millió kirándulót szolgáltak ki a 2009-es év során. A turistaforgalom esetében 25%-os, a kirándulók esetében 21%-os visszaesés tapasztalható a megelőző évi adatokhoz képest. Mindemellett az elmúlt évtized adatait vizsgálva is csak átlagos forgalmat hozott a válság kibontakozását követő év, hiszen három korábbi esztendő (2003, 2007, 2008) jóval

[5] 2009 áprilisában Moldovában a parlamenti választásokat követően nemzetközi visszhangot kiváltó zavargások törtek ki, ami közvetlenül érintette az ország turizmusát. Az események kapcsán Ukrajna megerősített ellenőrzési eljárást vezetett be a közös határszakaszon.

nagyobb forgalmat jelentett a turisztikai szolgáltatók számára. A helyzet romlását, változékonyságát ugyanakkor jól jelzi, hogy míg 2009-ben elsősorban a *külföldi kereslet* maradt el (az utóbbi tíz év legalacsonyabb forgalmát bonyolították le az utazási irodák), addig 2010-ben mindez a belföldi turizmus forgalmáról állapítható meg. (2. táblázat).

2. táblázat

A turisztikai szolgáltatók forgalma Ukrajnában (2000–2009)

	A turisztikai szolgáltatásokat igénybevevő turisták száma	**Ebből**:			**Kiránduló száma**
		Külföldi állampolgár	Külföldre utazó ukrán állampolgár	Belföldi turista	
2000	2013998	377871	285353	1350774	1643955
2001	2175090	416186	271281	1487623	1874233
2002	2265317	417729	302632	1544956	1991688
2003	2856983	590641	344 332	1922010	2690810
2004	1890370	436311	441798	1012261	1502031
2005	1825649	326389	566942	932318	1704562
2006	2206498	299125	868228	1039145	1768790
2007	2863820	372455	336049	2155316	2393064
2008	3041655	372752	1282023	1386880	2405809
2009	2290097	282287	913640	1094170	1909360
2010	2280757	335835	1295623	649299	1953497

Forrás: www.tourism.gov.ua; www.ukrstat.gov.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

A régió országait áttekintve Ukrajna iránti turisztikai érdeklődés a határforgalom adatainak megfelelően Oroszország irányából a legjelentősebb (44%). A szervezett keretek között az országba látogató külföldi turisták rangsorában Oroszországot az USA (10%), Fehéroroszország (5%), Németország (4%) és Nagy-Britannia (3,6%) követi. A külföldi vendégek nagyobb része a volt Szovjetunió utódállamaiból érkezik és jellemző rájuk, hogy jelentős helyismerettel rendelkeznek. Az Európai Unió területéről érkező turisták, hasonlóan a volt Szovjetunió utódállamaiból érkező vendégekhez, sok esetben azért választják Ukrajnát, mint turisztikai desztinációt, mivel korábban valamilyen módon kötődtek az országhoz, soraikban gyakran találunk korábbi ukrán emigránsokat (WWW.TOURISM.GOV.UA; AUBERT ET AL. 2011).

A válság következtében a legnagyobb mértékben az utazásszervezők által lebonyolított Ukrajnából történő *külföldi utazások* száma esett vissza (-29%, 2009). Az ilyen jellegű utazásokat az elmúlt tíz évben folyamatos növekedés jellemezte, kivételt ez alól ezt megelőzően csak a 2007-es év képezett. A külföldi utazások iránti kereslet 2010-ben helyreállt, hiszen a legjelentősebb növekedés itt volt tapasztalható (29,7%) (2. táblázat). A

külföldre utazó ukrán állampolgárok, amennyiben pihenés céljával és turisztikai szolgáltató igénybevételével utaznak külföldre, Törökországot (42%, 2009) és Egyiptomot (28%, 2009) keresik fel elsősorban. A két ország turisztikai jelentősége a térségben zajló események kapcsán 2010 első kilenc hónapjában visszaesett (Törökország 28%; Egyiptom 17%, – 2010). Oroszországot az ukrán turisták 13%-a választotta, a kisebb jelentőségű desztinációk (5%-nál kisebb részesedés) köre viszont kevésbé állandó, és elsősorban a klasszikus üdülést, rekreációt kínálják az ukrán közönségnek (Görögország, Bulgária, Lengyelország, Csehország, Magyarország, Németország).

Ukrajna turisztikai forgalmában a belföldi turizmus részesedése, forgalma folyamatos ingadozást mutat. A forgalom korábbi mélypontjait a 2004. és 2005. évek képezték (2. táblázat). Ennek hátterében a 2004-ben életbe lépő új turisztikai szabályozás állt. Az utazási irodák, utazásszervezők felelősségét és feladatait komolyabb kritériumok alá vonták (többek között ekkor emelték meg a kauciós tételeket is), továbbá ezek a változások közvetlenül érintették a turisztikai forgalom más területeit (ki- és beutazó turizmus) is. Kiemelkedik a vizsgált időszakból a 2007-es esztendő, amely az eddigi időszak legnagyobb belföldi forgalmát hozta (2,1 millió). A 2007-es sikeres esztendő hátterében részben az ebben az időszakban kibontakozó erőteljes belföldi idegenforgalmi kampány állt, valamint a közelebbi nyugati desztinációkkal kapcsolatos változás a schengeni övezet kibővítése és a vízumeljárások szigorúbbá válása. 2007 óta ismét jelentős csökkenés tapasztalható és 2010-ben az eddigi abszolút minimumot érte el (649 ezer) a belföldi turizmus (KALACSOVA, I.V. 2010; WWW.TOURISM.GOV.UA).

A belföldi turisták által legkedveltebb területek Ukrajna közigazgatási egységei közül az Ivano-Frankivszki megye (26,8%), a főváros, Kijev (17%) és a Krími Autonóm Köztársaság (8,7%) (1. melléklet). A három megnevezett terület fogadja a belföldi turisták több mint 50%-át. Az Ivano-Frankivszki megye idegenforgalmi térnyerése Ukrajnán belül jó példája annak, hogy megfelelő hozzáállással, tervezéssel és szakszerű megvalósítással 5–10 év alatt jelentős eredményeket lehet elérni a belföldi turizmus és szervezett kirándulások terén.

A *kirándulók* kiszolgálása fontos szolgáltatói feladat az ukrajnai utazási irodák és utazásszervezők számára, mivel évente közel kétmillió turistát érint (2. táblázat). Az „egynapos turisták” száma az utóbbi esztendőkben 1,5–2,5 millió között fluktuált. Az utóbbi tíz évben a 2003-as volt a legsikeresebb – ebben az esztendőben a kormány komoly hangsúlyt fektetett a honismereti utak fejlesztésére –, míg az ezt követő három évet (2004, 2005, 2006) látványos visszaesés jellemezte. A kirándulások szempontjából két közigazgatási egység – Ivano-Frankivszki megye (27,3%) és a Krími Autonóm Köztársaság (26,7%) – emelhető ki, hiszen itt bonyolítja le a forgalom 54%-át (WWW.TOURISM.GOV.UA). Az ország méreteit ismerve, talán nehéz elképzelni, hogy egy távolabbi megyéből hogyan kivitelezhető

kirándulásként egy-egy krími vagy más túra. De ez is csak a sajátos statisztikának tudható be, hiszen a résztvevők sok esetben már csak a helyszínen igénybe vett turisztikai szolgáltatások révén válnak regisztrált kirándulókká. A köztes utazás, szállás, étkezés már a statisztikai kimutatások látókörén kívül maradt.

Az ukrajnai utazási irodák és utazásszervezők bevételében a 2009-es évben nem volt megfigyelhető a recesszió hatása, sőt 17%-os növekedés tapasztalható – a teljes bevétel 9,388 milliárd hrivnya (3. táblázat). A területi egységek közül a legnagyobb növekedést arányaiban az Ivano-Frankivszki megye (83%) érte el. De hrivnyában kifejezve legjelentősebb Kijev város fejlődése volt, amely 1,5 milliárd hrivnyával növelte bevételeit. A költségvetésbe beérkezett pénz a fentiekkel ellentétben az utóbbi hat esztendőt követően csökkent. Az utazási irodák és utazásszervezők bevételének 70%-át (!) kijevi szolgáltatók bonyolítják le, ugyanakkor a befizetett járulékoknak csak a 36,6%-a származik a főváros turisztikai szolgáltatóitól.

3. táblázat

A turisztikai vállalkozások tevékenysége Ukrajnában

	2004	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**Változás 2008-hoz képest (%)**
Turisztikai vállalkozások száma	2754	3670	4508	5338	6106	7322	+16,6%
Működő turisztikai vállalkozások száma	2506	2828	3052	3833	4631	4829	+4%
A turisztikai vállalkozások által foglalkoztatott személyek száma (ezer fő)	23,6	21,0	21,7	22,7	23,6	22,8	-4%
Az igénybe vett szolgáltatások összértéke (milliárd hrivnya)	1,988	2,8	3,8	5,5	8,052	9,388	+17%
Költségvetésbe befizetett összeg (millió hrivnya)	96	112,9	131,3	174	208,1	196,5	-6%

Forrás: www.tourism.gov.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

Az utazási irodák és utazásszervezők forgalmában tapasztalható ingadozások az ország idegenforgalmi rendszerének kiforratlanságát jelző legfontosabb összetevők. A változások jelentős részét nem a turisztikai piac hozza létre, hanem a jogalkotásban bekövetkezett változások, külső politikai és gazdasági tényezők. Az ukrán turizmuspolitika által kiváltott hatások az esetek többségében rövid távúak, a „napi politika” változásával háttérbe szorulnak. Ez a változékonyság, különösen a korábban leírt „gyenge” jogi és statisztikai háttérrel együtt, a turizmusfejlesztés regresszív tényezőit erősíti.

2. A természetföldrajzi adottságok idegenforgalmi szempontú értékelése

2.1. Földrajzi fekvés

Kárpátalja Greenwichtől keletre, az Egyenlítőtől és az Északi-sarktól közel azonos távolságban helyezkedik el az északi szélesség 47°53’ – 49°06’ és keleti hosszúság 22°09’ – 24°38’ által határolt területeken. Földrajzi elhelyezkedése hatással van a természetes fényben végezhető turisztikai tevékenységekre. Az éjszakák hosszának és a napi átlaghőmérséklet változásának következtében alakult ki a Kárpátalja turizmusára jellemző szezonalitás, amely elsősorban az üdülőturizmusra és az aktív turisztikai tevékenységekre gyakorol közvetlen hatást (MICHALKÓ G. 2007A).

Kárpátalja Ukrajna legnyugatibb megyéje (hivatalosan *Закарпатська область*, *Kárpátontúli terület*). A kis területű megye (Ukrajna területének 2,1%-át foglalja el) földrajzi fekvése sajátos, részben nagyon kedvezőnek, másrészt periférikusnak mondható. Kárpátalja fekvésében különösen kedvező, hogy négy országgal határos (északon Lengyelországgal, nyugaton Szlovákiával, délnyugaton Magyarországgal, délen Romániával), hiszen a szomszédos országokra potenciális küldőterületként tekinthetünk. A megye Ukrajna két területi egységével (északkeleten a Lvivi /Lembergi/ és délkeleten az Ivano-Frankivszki megyékkel) határos, de a belföldi turizmus viszonylatában a központtól való nagy távolság negatívumként értékelhető.

Kárpátalja fekvése kedvezően hat a megye nemzetközi közlekedésben betöltött szerepére is, hiszen közúti, vasúti forgalma igen jelentősnek mondható. Ukrajna és az Európai Unió közötti kapcsolat fenntartását segítik elő a több évezrede ismert és használt hágók: *Uzsoki* (889 m), *Vereckei* (839 m), *Kisszolyvai* (1014 m), a *Toronyai* (930 m) és a *Tatár* (Jablunyivkai, 931 m) (5. ábra) (ASZTAVECKA, O.V. ET AL. 1996; KOVÁCS S. 2003).

Kárpátalja fekvésének érdekességei közé tartozik, hogy a megye területén, Rahótól nem messze található az Európa közepét jelölő obeliszk. A turisták által nagy számban látogatott és igen közkedvelt hely földrajzi hitelességét ugyanakkor sokan vitatják.

2.2. Domborzat

Kárpátalja az Északkeleti-Kárpátok Vízválasztó-vonulattól dél–délnyugatra, a Kárpát-medence északkeleti szegletében helyezkedik el. Területe 12,8 ezer km². Földszerkezeti alapját két egység alkotja: a *Kárpátaljai-süllyedék* és a *Gyűrt-Kárpátok* (5. ábra) (GÖNCZY S. 2009).

5. ábra

Kárpátalja domborzata

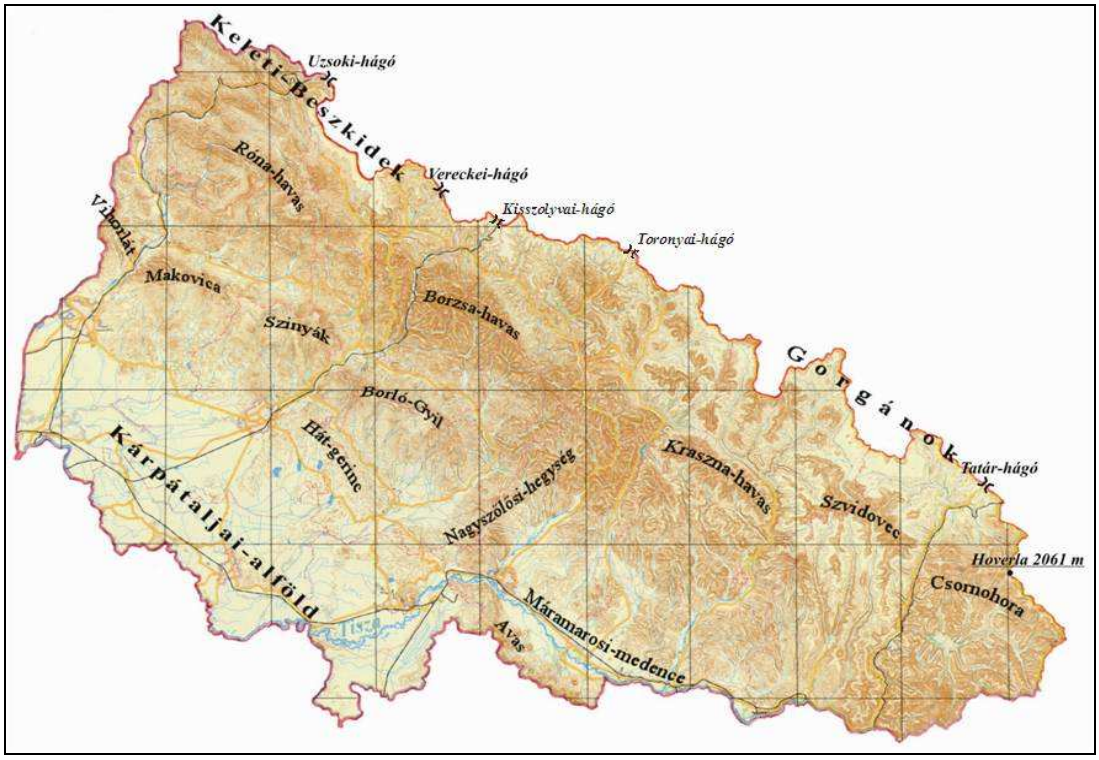

Forrás: Gönczy 2009; Vavilin 2005; Szerkesztette: Berghauer S. 2010

A megye területének csaknem 80%-át alacsony és középmagas hegység foglalja el. Kárpátalja hegyvidéki területe három részre osztható: Vízválasztó-vonulat, Havasi-vonulat és Vihorlát-Gutini vulkáni vonulat. A hegygerincek csapásiránya északnyugat–délkeleti. Északkeleten, keleten – ahol Kárpátalja határos Lemberg és Ivano-Frankivszk megyékkel – található a Vízválasztó-vonulat (1000–1700 m). A vonulat nagyobb része a megye határain túl helyezkedik el, Kárpátalján húzódó tagjai a Keleti-Beszkidek és a Gorgánok (BALEGA, SZ.SZ. ET AL. 1983).

A Vízválasztó-vonulattól délre, délnyugatra helyezkednek el a Havasi-vonulat nyúlványai, amelyek a helyiek által csak *polonina* néven ismertek. A Havasi-vonulat felszínét a Tisza jobb oldali mellékfolyói szabdalják fel a következő hegységekre: Róna-havas (1000–1400 m), Borzsa-havas (1200–1600 m), Kraszna-havas (1200–1500 m), Szvidovec (Fagyalos, 1500–1800 m), Csornohorai-masszívum (1400–2000 m) és a Rahói-hegyek (1700–1900 m).

Kárpátalja hegyvidéki részének harmadik, egyben legfiatalabb része, a Havasi-vonulattól délre, délnyugatra található Vihorlát–Gutini (vagy Ungvár–Huszti) vulkáni vonulat (700–1000 m), melynek képződményei: Vihorlát, Makovica, Szinyák, Borló-Gyil, Hát-gerinc, Nagyszőlősi-hegység és az ukrán–román határ mentén lévő Avas, Kőhát, Gutin. A Vihorlát–Gutini vonulat hegységeinek a legfontosabb fejlődési időszaka a szarmata és a pannon vége közé tehető (POP, SZ. 2009).

Kárpátalja három hegyvidéki területét folyóvölgyek szabdalják fel, melyek mentén egy nagy és több kismedence (Perecsenyi-kismedence, Szolyvai-kismedence, Ilosvai-kismedence, Kőrösmezői-kismedence, Ökörmezői-kismedence) alakultak ki tovább tarkítva a vidék felszínének formakincsét. Kárpátalja egyetlen „teljes értékű" medencéje, az Aknaszlatinai- (vagy Máramarosi-) medence a Tisza völgyében Huszttól keletre, Lonkáig húzódik. A Nagyszőlősi- és Avas-hegység vulkáni, valamint a Kraszna-havas és a Szvidovec nyúlványai által határolt medence hossza 50 km, szélessége 20 km.

Kárpátalja délnyugati részén található a Kárpátaljai-alföld. Északi határát a Vihorlát–Gutini vulkáni vonulat alkotja, északnyugaton átnyúlik a mai Szlovákia területére és Kelet-szlovákiai-alföldként folytatódik, délen, délkeleten pedig a Magyarország területén lévő Alföldhöz csatlakozik, annak északkeleti részét képezi. A Kárpátaljai-alföld kelet–nyugati kiterjedése 80–90 km, szélessége 22–35 km. Átlagos tengerszint fölötti magassága 100–120 méter között ingadozik. Déli részén emelkedik ki a síkvidékből a Beregszászi-dombvidék (Nagy-hegy, 365 m) (GÖNCZY S. 2009).

Kárpátalja morfológiai adottságairól elmondható, hogy nagy relatív relieffel és magas felszabdaltsági indexszel rendelkező területről van szó. A jelenlegi turisztikai trendek az ilyen, illetve a hasonló adottságokkal rendelkező térségeket a turizmus fejlesztése szempontjából kedvező perspektívával rendelkező területként kezelik. A változatos morfológiai adottságok kiváló lehetőségeket kínálnak mind az aktív, mind az üdülőturizmus termékeinek fejlesztésére, melyek közül Kárpátalján a síturizmus térnyerése célozható meg eredményesen, hiszen országon belül csak a Kárpátok vonulata biztosítja a téli sportokhoz a megfelelő feltételeket. A síturizmus legfontosabb területét képező Havasi-vonulat kőzetanyaga (flis) is hozzájárul a lehetőségek bővítéséhez, hiszen területét V-alakú folyóvölgyek szabdalják fel, és csak ritkán fordulnak elő függőleges falak, optimális feltételeket teremtve a sípályák kialakítására (GYURICZA L. 2008; BERGHAUER S. 2010).

Kárpátalja alacsony és középmagas hegységeiben a síturizmus nemzetközi szintre való emelését konkrétan a morfológiai adottságok korlátozzák, hiszen a magasabb tartományok hiánya erős szezonalitást és időjárás-függőséget von maga után. Ebből kifolyólag az említett területeken (Róna-havas, Szvidovec, Csornohorai-masszívum) a síelés mellett célszerű az extrém sport turisztikai lehetőségeit bővíteni (mountain bike kerékpározás, siklóernyőzés) és a sífelvonókat kerékpár-, illetve ejtőernyő szállításra is alkalmassá tenni.

2.3. Éghajlat

Ukrajna éghajlatkutatói a szovjet éghajlatkutatás hagyományait követve az Aliszov-féle éghajlati osztályozást használják. Kárpátalja éghajlata ennek megfelelően a nedves kontinentális éghajlattípushoz tartozik, a megye nagyobb részét képező Kárpátokban pedig

ennek hegyvidéki változata a jellemző. A Kárpátok vonulatának különösen fontos szerepe van a terület éghajlatának kialakulásában, hiszen egyrészt gyengíti a szibériai és erősíti az azori anticiklon hatását, másrészt növeli a konvekciós légmozgást, ezzel a vidéken időnként heves esőket, árvizeket okozva (MOLNÁR J. 2009).

A megyében a változatos morfológiai viszonyok nagy hatást gyakorolnak a hőmérséklet területi eloszlására. Az évi középhőmérséklet az alföldi részen 9-10˚C, a magasabb hegygerinceken, 1000 m felett 0 és 3˚C között változik. A január a leghidegebb hónap, a síkvidéken a középhőmérséklet -2 és -3°C, a hegyvidéken a völgyekben -4°C– -7C, a gerinceken -6–-8˚C. A legmelegebb hónap a július, középhőmérséklete a síkvidéken +20°–+21°C, a hegyvidéken a völgyekben 14–19°C, a hegytetőkön 10°C körül alakul. A megyében a leghidegebbet Oroszmokrán mérték -36˚C, a legmelegebbet pedig Beregszászon +41°C (BODNAR, V. 1987; MOLNÁR J. 2009).

6. ábra

Kárpátalja éghajlata

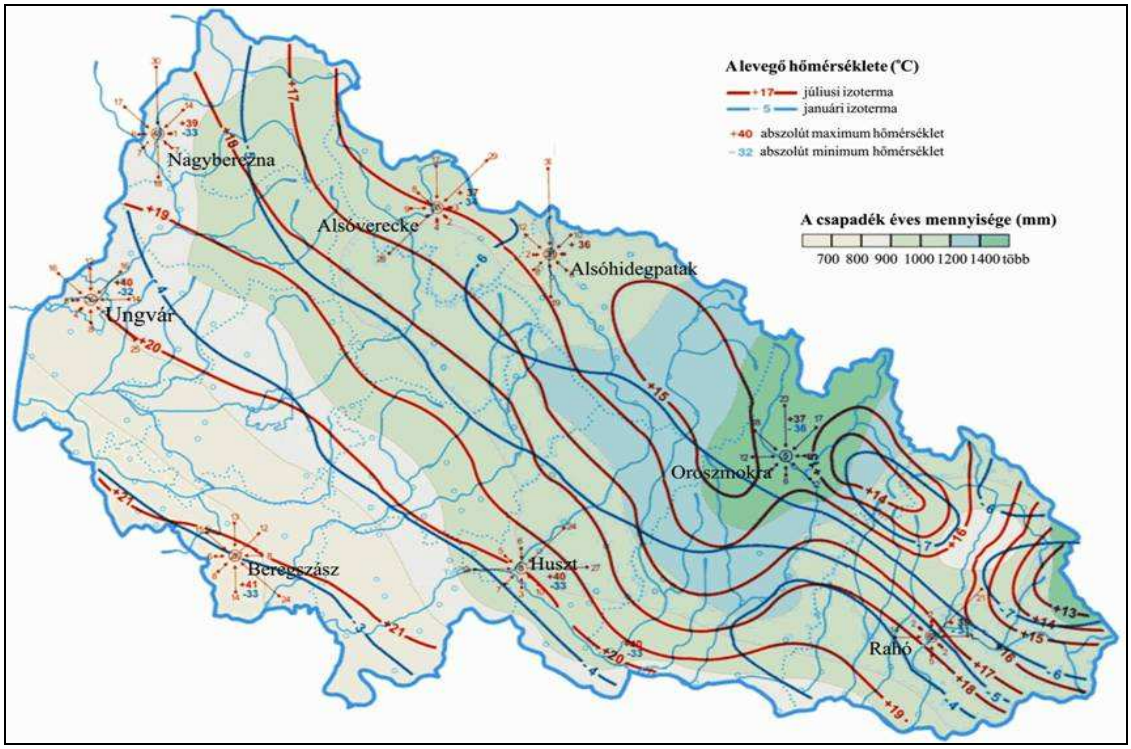

Forrás: Pop, Sz. 2009; Szerkesztette: Berghauer S.

Kárpátalja a Kárpát-medence egyik legcsapadékosabb része (6. ábra). A síkvidéken 650–700 mm (Beregszász – 670 mm/év), a Havasi-vonulat tetőin eléri az 1500 mm-t. A legmagasabb értékeket a Plaj meteorológiai állomáson mérik: 1736 mm/év. A csapadék éves járása enyhe nyári maximumot mutat, a legcsapadékosabb hónap a június. A legkevesebb csapadék tél végén, tavasz elején hullik. A csapadékos napok száma Kárpátalján a domborzati

viszonyoktól függően 140–190 között mozog. A hótakaró az alföldi részen nem tartós, december végén alakul ki. A hegyvidéken november közepétől jelenik meg a hó, 90–100 napig marad meg, de a hegytetőkön akár 6 hónapon át is látható összefüggő hótakaró (GYIBROVA, O. T. 1967).

Kárpátalja éghajlatát megvizsgálva, a viszonylag kis terület ellenére, jelentős különbségek tárulnak elénk. Ennek kiváltó oka a terület relatíve magas reliefenergiája, amely a turizmus szempontjából lényeges, kedvező éghajlati különbségeket teremt. A nedves kontinentális éghajlattípus elsősorban a nyári időszak turisztikai tevékenységeinek kedvez. Az alföldi részen az 5˚C feletti napi átlaghőmérséklet viszonylag hosszú időszakot ölel fel (240 nap – márciustól novemberig), ami már a tavaszi, őszi időszakokat is alkalmassá teszi a természetjárás, városnézés, rendezvények lebonyolítására. A meleg nyári időszak lehetőséget teremt a fentieken túl a vízparti üdülés (elsősorban a síkvidéken) és a hegyi túrák, ökoturisztikai programok szervezésére. A kis területen összpontosuló magas relatívrelief értékek szemléletessé teszik az éghajlat és a magasságváltozás természetre gyakorolt hatását, amit külön értékként kell megemlítenünk. A megyét meglátogató turisták ennek köszönhetően több évszakot is élvezhetnek egy-egy utazás alkalmával.

Hosszabb távon ugyanakkor Kárpátalján is számolnunk kell a nemzetközi szinten, több fórumon is részleteiben vizsgált klímaváltozás hatásaival, különösen annak fényében, hogy a turisztikai fejlesztések még a kezdeti stádiumban vannak. A jelenleg a síturizmus fejlesztése szempontjából kedvező éghajlati és domborzati lehetőségek a Kárpát-medencére vonatkozó modellek értelmében jelentősen (akár 40%-kal is) szűkülhetnek (JACOB, D. – RADVÁNSZKY B. 2008) az elkövetkező ötven évben. Ennek fényében különösen nagy körültekintéssel kell a fejlesztéseket végrehajtani, egyrészt a helyszínek térbeli megválasztásánál, másrészt a technikai eszközök, több évszakban is használható felvonók és szolgáltatások telepítésénél.

2.4. Vízrajz

2.4.1. Felszíni vizek

A domborzati viszonyoknak köszönhetően Kárpátaljára a sűrű *vízhálózat* jellemző. A 10 km-t nem meghaladó hosszúságú *folyó*k száma 9277, melyeknek teljes hossza meghaladja a 19 793 km-t. 152 olyan folyó van a megyében, melyeknek hossza 10 km-nél több és négy – a Tisza, a Borzsa, a Latorca és az Ung –, melyeknek hossza a 100 km-t meghaladja. Valamennyi folyó vizét a *Tisza* gyűjti össze és szállítja a Dunába és a Fekete-tengerbe (BALEGA, SZ.SZ. ET AL. 1983).

A kárpátaljai folyók táplálása esővíz (40%), olvadó hólé (30%) és felszín alatti víz (30%) által történik. A folyók lefolyása nagymértékben változik az év folyamán. A tavaszi árhullám

mellett gyakoriak a vízszintingadozások más évszakokban is. A terület tagolt jellegéből fakad, hogy a vízszintemelkedés gyorsan megy végbe, ugyanakkor az árhullámok ritkán tartanak tovább 4–8 napnál (HERENCSUK, K. I. 1981).

Kárpátalja legjelentősebb folyója a Tisza, amely a megye keleti részén ered, két ága (a Fekete- és a Fehér-Tisza) Rahónál egyesül (7. ábra). A Tisza teljes kárpátaljai hossza 275 km. Fő forrásának a Fekete-Tiszát tartják, amely a Gorgánokat és a Szvidovec-hegységet összekötő gerincnél ered. A Fehér–Tisza Rahótól keletre, az Asztag-hegy (Sztyig) oldalában ered (KOVÁCS S. 2003; MOLNÁR J. 2009).

7. ábra

A Fekete- és a Fehér-Tisza összefolyása Rahónál

Fotó: Berghauer S. 2009.

Kárpátalja folyóinak hegyi jellegéből fakad, hogy látványértékük a változatos felszíni formáknak köszönhetően magas, ezt tovább fokozzák a megyében található vízesések és szurdokvölgyek. A hegyekben több *vízesés* is található, amelyek közül a legtöbben az Iker-havas (Bliznica, 1883 m) oldalában, a főút mentén található Trufanec-vízesést ismerik. A legszebbnek a Sipot-, a Pliska- és a Lumsori-vízeséseket tartják (PAP, I. I. – PAP, D. I. 1971).

Kárpátalján 137 *tavat* találunk, ebből 32 keletkezett természetes módon. A természetes tavak többsége kisméretű, területük általában nem haladja meg az egy ha-t. Jelentős részük festői környezetben, 1500–1800 méter magasságban található, tovább növelve a Csornohora- és a Szvidovec-havasok látványértékét. A természetes eredetű tavak legnépesebb csoportját a jégkorszaki gleccserek által kialakított kártavak alkotják. Ezek közé tartozik a Brebeneszkul-tó, amely Ukrajna legmagasabban fekvő tava – 1801 m. A természetes tavak közül

Kárpátalján a legismertebb és egyben a legnagyobb a Szinevéri-tó (a Szinevéri Nemzeti Park gyöngyszeme), amely keletkezését tekintve az elgátolt tavak típusába tartozik, hiszen csuszamlás által keletkezett. A 989 méter magasan található tó területe vízállástól függően 5–7 ha között váltakozik és legnagyobb mélysége 24 m (GRIBOV, V. – NYORBA, V. 2006; MOLNÁR J. 2009).

A nagyobb méretű mesterséges tavak, víztározók száma közel 60. Közülük turisztikai szempontból a bányatavak a leglátogatottabbak. Az aknaszlatinai sóstavak a sóbányászat által létrehozott vájatok további kioldódása és beomlása során keletkeztek. A magas sótartalomnak (146-200 g/l) köszönhetően nagy tömegek keresik fel és élvezik a tavak gyógyhatását. A bányatavak csoportjába sorolhatjuk a Dédai-tavat (48 ha) is, amely egyre népszerűbb vízparti üdülőhely. A legnagyobb felületű mesterséges tó Kárpátalján a Fornosi-víztározó (halastó), melynek mérete 285 ha (SZILÁGYI ZS. ET AL. 2006).

A vízrajzi adottságok jelenleg nincsenek kellőképpen hasznosítva. A nemzetközi tapasztalatok figyelembevételével jelentős fejlődés várható Kárpátalja turizmusának e szegmensében. A nagyobb esésű folyókon elvétve már ma is rendeznek vízi (vadvízi) túrákat, de ezek szélesebb körű elterjedése még várat magára. A hegyi folyók többsége még tiszta vizű. Számos őshonos halfajta található vizeikben, lehetőséget kínálva a horgászás és vízparti üdülés fejlődésére. A mesterséges tavak egy részét üdülési-turisztikai céllal hasznosítják – Sajáni-tó, Dédai-tó, Nagyberegi-halastavak –, melyek környezetében megindult a szükséges turisztikai infrastruktúra kiépítése. A vízrajzi vonzerőkre épülő turisztikai kínálat elsősorban szűk belföldi körben ismert és a kapcsolódó szolgáltatások is ezek kielégítését célozzák meg. Külön ki kell emelnünk a Tisza összefolyásához és eredetéhez kapcsolódó lehetőségeket, hiszen ezt már ma is nemzetközi, Kárpát-medencei érdeklődés övezi (BERGHAUER S. 2010).

2.4.2. Ásvány- és termálvizek

Kárpátalja változatos geológiai felépítésének köszönhetően *ásvány- és termálvízben* gazdag terület, melyek első írásos említése „savanyúvíz”-ként már 1463-ban szerepel. Fürdőházakban az itteni vizeket a 17. századtól hasznosítják, palackozásuk pedig a 18. században kezdődött meg Szolyva és Visk környékén, ahol ma is nagy mennyiségben palackozzák a közkedvelt ásványvizeket (BERGHAUER S. 2006A).

A megyében az Ukrajnában fellelhető 36 különböző típusú ásványvíz közül 32 típus található meg, és több olyan forrás ismert, melyek összetétele a kaukázusi ásványvizeknek a teljes értékű analógja (Borjomi, Esentuki). Összesen 360 jelentősebb forrást, lelőhelyet tartanak nyilván, melyek többsége mesterséges fúrás eredménye. A források napi vízhozama meghaladja a 10 ezer m^3-t. Ukrajnai sajátosság, hogy a vonatkozó törvények a természeti rekreációs erőforrásokat tárgyalva csak két felszínalatti vízfajtát (ásvány- és termálvizet)

különítenek el. Turisztikai szempontból viszont ezeken túl fontos lenne a gyógyvizek egyértelmű törvényi lehatárolása, hiszen azok hasznosítás tekintetében teljesen más, nemzetközi vonzást, turizmust is generálhatnak („AZ ÜDÜLŐHELYRŐL", TÖRVÉNY /2000, N 50, 435; 2006, N 22, 184; KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2008).

A geológiai kutatások adatai alapján, a Kárpátalján fellelhető ásványvizek elhelyezkedése szoros összefüggést mutat a földtani adottságokkal. Jól elkülöníthető a három fontosabb szerkezeti egység: flis (homokkő) övezet, vulkáni vonulat, síkvidéki terület. A terület termálvízkészletének kétharmada Kárpátalja síkvidéki részén összpontosul (Beregszász, Mezőkaszony, Gut, Nagyszőlős). Az ásványvízlelőhelyekre sokkal nagyobb szórás jellemző, és a jelentősebbek a Gyűrt-Kárpátok és a vulkáni vonulat mezsgyéin találhatóak, azok mélytörés-rendszeréhez kötődnek. A vulkáni övezet forrásai keletkezési feltételeinek köszönhetően változatos kémiai összetételt mutatnak, gyakori bennük a vas, magnézium, mangán, réz, kalcium. Legismertebb lelőhelyként a Huszti járásban található Saját említhetjük meg. A flis (homokkő) övezet az ásványvizek 70%-át öleli fel 236 jelentősebb forrással. Ezek egy része alsóbb rétegekből származó langyos és meleg forrás (Szolyva, Hársfalva, Polena), míg a felsőbb rétegekből úgynevezett „savanyú" vizek fakadnak (Királymező, Ökörmező, Volóc, Nagyberezna) (MESCSENKO, V. 1956; KORMÁNY GY. 1999).

Figyelembe véve a megye közigazgatási feloszlását földrajzi elhelyezkedése alapján három fontosabb ásványvízkörzet emelhető ki: szolyvai, ökörmezői, ungi. Ezek közül a legfontosabb Kárpátalján a szolyvai körzet. A Szolyvai járás lakosságát, gazdasági termelését tekintve nem nevezhető jelentősnek, de ásványvízkészletének köszönhetően igazi ásványvíz-palackozó és gyógyturisztikai nagyhatalom Kárpátalján és Ukrajnában. A járásban 94 jelentősebb lelőhelyet tartanak nyilván, melyből 77 mesterséges és 17 természetes forrás. A legfontobb kutak vízhozama több mint 300 m^3/nap (Polena 309 m^3/nap, Galambos 342 m^3/nap, Újpolena 303 m^3/nap) és jellemző a magas[6] (5–25g/l) ásványianyag-tartalom. A szolyvai körzet ásványvizei jelentős hidrogén-karbonát tartalommal rendelkeznek és ennek köszönhetően egy részük külön ásványvíztípust alkot Ukrajnában Poljana-Kvaszova néven (POP, SZ. 2009).

Az ökörmezői és az ungi körzet jelentősége jóval kisebb. Az Ökörmező környékén található kilenc jelentősebb forrás napi vízhozama eléri a 2,5 ezer m^3-t. Nevezetesebb források a Vízközi (Szojmi) és a Kelecsényi. Ez utóbbi különös összetételének köszönhetően Polyana-Kvaszova ásványvíztípushoz hasonlóan külön kategóriát alkot Ukrajnában.

[6] Az ásványvíz-minősítést Ukrajnában is az a víz kaphatja meg, melynek sótartalma meghaladja az egy grammot literenként. Ezen túl azt az ásványvizet, amely literenként 2–5 g sót tartalmaz, alacsony-, amely 5–10 ásványi g sót tartalmaz közepes-, és az, amely 10–35 g sót tartalmaz, azt magas sótartalmú ásványvíznek nevezik.

Az ungi körzet a szakirodalom értelmében (POP, SZ. 2003) nem az Ungvári járást fedi le, hanem az Ung folyó völgyében fakadó forrásokat tartalmazza és változatosságáról nevezetes. Mindemellett jelentősége jóval kisebb az előbbiekénél. Az itteni források napi vízhozamát 0,5–1 ezer m^3/napra becsülik.

Kárpátalja ásványvizeit – kémiai összetétele alapján osztályozva – tizenhárom típusba csoportosíthatjuk (5. táblázat). Az ásvány- és termálvizek kémiai összetétele számos tényezőtől függ. A megyében vannak olyan ásványvízforrások, amelyeknek összetétele állandó, míg másoké változik. Befolyásoló tényezőként a beszivárgó vízmennyiséget, a tárolóréteg összetételét, a hőmérsékletet és a nyomást említhetjük meg.

5. táblázat

Kárpátalja ásványvizeinek osztályozása kémiai összetételük alapján

1. Kalcium-hidrokarbonátos	8. Szénsavas
2. Nátrium-hidrokarbonátos	9. Kénhidrogénes
3. Nátrium-kloridos-hidrokarbonátos	10. Metántartalmú
4. Nátrium-szulfátos	11. Nitrogénes
5. Magnézium-szulfátos	12. Vasas
6. Vegyes összetételű	13. Termálvizek
7. Kloridos típusú	

Forrás: Bilak, Sz. P. 1986; Kormány Gy. 1999

Kárpátalja fontosabb ásványvízlelőhelyei, illetve egy másik kémiai összetétel szerinti osztályozás a 8. ábrán látható.

Az ásványvízlelőhelyekkel ellentétben Kárpátalja *termálvíz*készletének jelentősebb része a megye síkvidéki részén található, amely Magyarország alföldi részével hasonló geológiai, geotermikus adottságokkal rendelkezik. Ukrajnában a Munkács melletti fúrás során mérték a legmagasabb geotermikus értékeket – 4,2 km mélységben 210 ^oC-ot. A Csap–Munkácsi medence geotermális energiakészletét helyi szakemberek $284*10^9$ kcal/évre becsülik, és ennek köszönhetően a síkvidéken több helyen tártak fel meleg, forró és nagyon forró kutakat[7] (KORMÁNY GY. 1999; POP, SZ. 2009).

[7] Hőmérsékletük alapján Ukrajnában a termálvizeket három csoportba sorolják: meleg (20–37°C), forró (38–50°C), nagyon forró (50°C feletti).

8. ábra. Kárpátalja ásványvízforrásai

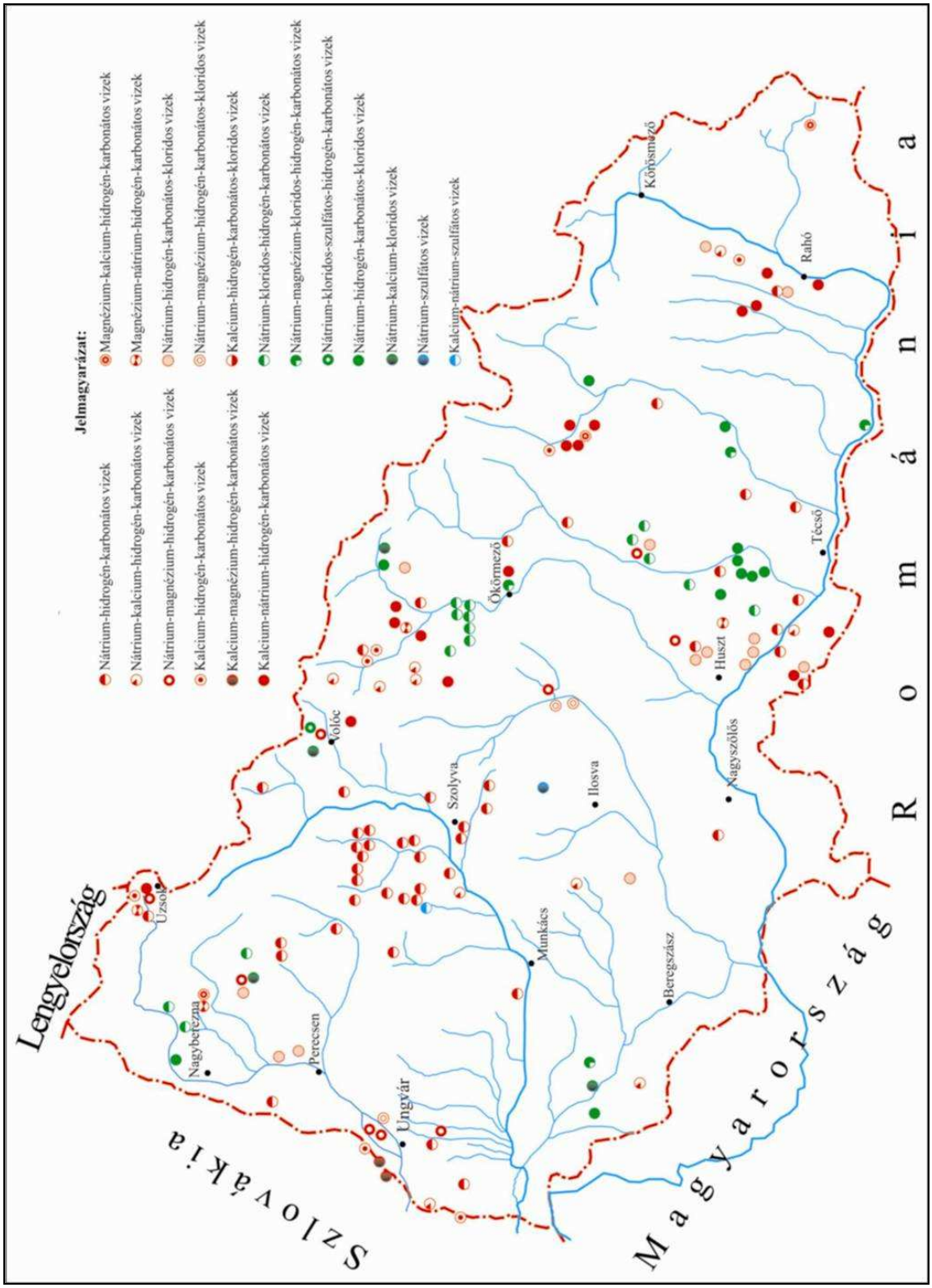

Forrás: Mescsenko, V. 1956; Szerkesztette: Berghauer S.

A legnagyobb termálvízkészletekkel a Beregszászi járás rendelkezik, Beregszász városon kívül hat kutat tártak fel, elemeztek. Ezek 600–1000 méter mélységből, 1–8 g/l sótartalmú vizet hoznak a felszínre. Beregszászon három furat vize ismert, mélységük 940–1127 m. A napi hozam 871 m^3 55-60^oC-os termálvíz, amelyet 1973 óta hasznosítanak a „Zakarpattya”

sportlétesítmény uszodájában. Hasonló összetételű és hőmérsékletű termálvizet tártak fel a Beregszászi járás Kaszony településén, de ennek hasznosítása jelenleg csak részlegesen megoldott. Más települések (Bakta, Gut, Asztély) termálforrásai egyelőre parlagon hevernek.

A Kárpátalján ismert és hasznosított termálvízforrások közül meg kell említenünk a Huszti járás Veléte településén található 55–60°C-os magas sótartalmú forrást (88–90 g/l), és a Sajánban található 33°C-os szanatóriumban hasznosított termálvizeket. A Munkácsi járásban is több lelőhely ismert, melyek közül a Latorca-forrás 42°C-os vizét a Kárpáti Szanatórium hasznosítja, illetve ugyanez az intézmény használja a Liszarnya-forrás 37°C-os vizét. A Nagyszőlősi járásban a város melletti Teplica szanatóriumban 41°C-os hévizet hasznosítanak, de ebben a járásban a magyar határ közvetlen közelében, Nagypaládon 52°C-os (500 m^{3}/nap vízhozam) lelőhely is ismert. A fentieken kívül Kárpátalja síkvidékén az Ungvári járásban Alsószlatinán és Oroszkomorócon egy-egy, Ungváron négy lelőhely ismert (BILAK, SZ. P. 1986; POP, SZ. 2009).

Az ásvány- és termálvizek eltérő összetételük révén széleskörűen használhatóak fürdőzésre, ivókúrákra vagy hétköznapi fogyasztásra. A Kárpátalján található szanatóriumok és gyógykezelést nyújtó intézmények zöme a fontosabb lelőhelyek közelében épült fel (6. melléklet). A megye mai turizmusáról elmondható, hogy legfontosabb turisztikai terméke – és ezt a rendelkezésre álló hivatalos statisztika is egyértelműen alátámasztja – az egészségturizmus, amely országos jelentőséggel rendelkezik, sőt egyes járások esetében (például Szolyvai járás) az ásványvíz-palackozás a legfontosabb élelmiszeripari ágazat. Némiképpen ellentmond a fentieknek, hogy a megye ásvány- és termálvízkészleteit csak csekély mértékben hasznosítja, a feltárt készletek megközelítőleg 10%-át hasznosítják, és a szakértői becslések szerint az ismert készletek a teljes balneológiai készletnek csupán az 1%-át képezik. Magyarországi tapasztalatokra alapozva különösen nagy jövő áll a termálvízforrások hasznosítása előtt, hiszen a hagyományos gyógyturisztikai termékek mellett Ukrajnában az aquaparkok és a wellnesslehetőségek most kezdenek teret nyerni (POP, SZ. 2003; BERGHAUER S. 2006A).

2.5. Természetes növény- és állatvilág

Kárpátalja élővilága – köszönhetően a vidék sajátos, periferikus elhelyezkedésének – még nem volt kitéve azoknak az antropogén hatásoknak, amelyek a nyugatabbra fekvő régiók élővilágát már átalakították, megváltoztatták. Még az iparosítási terveiről nevezetes szovjet időszakban is csak részben hasznosították a megye gazdasági kapacitásait (mivel a terület közvetlenül a nyugati, könnyen támadható határnál helyezkedett el). Kárpátalja a változatos domborzati, éghajlati és vízrajzi adottságoknak köszönhetően olyan élővilággal rendelkezik,

amely Európa ősi arculatát idézi. A mai turizmusra jellemző természet felé fordulás nagy segítségére lehet a megye jövőbeni turisztikai arculatának kialakításában.

2.5.1. Növényvilág

Kárpátalja növényvilága rendkívül változatos, a társulások egy jelentős része még természetes közegben figyelhető meg. A megye flórája 2613 fajt tartalmaz, melyek többsége őshonos. Az egyedi növényvilág-állományból 143 védett faj szerepel Ukrajna Vörös Könyvében, és 405 került Kárpátalja Regionális Vörös Listájára. Utóbbit a megyei tanács 2008-ban léptette életbe a térség növényvilágának megóvása céljából.

Kárpátalja a növényföldrajzi beosztás szerint tekintve két – a Pannonicum és a Carpaticum – flóratartományba tartozik. A terület növényvilágának kialakulásában jelentős szerepet töltött be a vertikális tagozódás, amely alapján a tengerszint változásával a következő régiókat különíthetjük el (KOHUT E. 2009):

- Síkvidéki planár régió;
- Előhegyi (kollin) régió (350–400 m): hegylábi tölgyesek;
- Középhegységi (szubmontin) régió (400–900 m): bükkösök öve;
- Hegyvidéki (montin) régió (900–1450 m): bükkelegyes jegenyefenyvesek – lucfenyvesek öve;
- Alhavasi (szubalpi) régió (1450–1800 m);
- Gyephavas (alpi) régió (1800–2061 m).

Kárpátalja hegyvidéki része a magas biodiverzitásnak köszönhetően értékes területe az ismeretszerző és ökoturizmusnak, mivel könnyen kialakíthatóak a jellegzetes társulásokat, növényeket bemutató „botanikus paradicsomok”. A virágzáshoz, terméshozáshoz igazítva az egyes túrák időpontját (a vidék vadon termő gyümölcseit, gombafajtáit, gyógynövényeit bemutatva) és programszerűen beiktatva azok előfordulási helyét, vonzóbbá tehető a bakancsos turizmus és a természetjárás.

2.5.2. Állatvilág

Kárpátalja faunájára az erdőlakó állatfajok túlsúlya a jellemző, mivel a mezőgazdasági termelés során hasznosított síkvidéki területeken a természetes, őshonos pusztai növény- és állatvilág majdhogynem teljesen eltűnt.

A megyében közel 60 emlősfaj található, melyek közül 56% a rágcsálók és ragadozók közé tartozik, 37%-uk a rovarevők és denevérek csoportját képezi. A nagyobb testű emlősök közül még megtalálható a farkas, hiúz, medve, gímszarvas, őz, vaddisznó (ZSELICZKY I. 2009).

A madárfajok száma megközelíti a 250-et. Ez részben a gazdag vízi élőhelyeknek köszönhető – folyók, tavak, mocsarak –, ahol többek között vöcsök, szürke gém, feketególya, tőkésréce, bíbic is előfordul. A ragadozó madarak közül több helyen is előfordul a kígyászölyv, egerészölyv, erdei fülesbagoly, gyöngybagoly, vándorsólyom. A megyében a vadászat kedvelt célpontjai a fácánok, foglyok, fürjek. De természetesen számos olyan madárfaj is előfordul a területen, amelyek Európa más tájain is nagy számban honosak (csóka, szajkó, seregély, házi veréb, tengelice, erdei pinty, vadgerle).

A megye gazdag és viszonylag tiszta vízhálózatának köszönhetően Kárpátalján 53 halfaj él. Nagy számban fordul elő a természetes vizekben kecsege, compó, dévérkeszeg, sügér, márna, menyhal. A tavakban, lassú folyású vizekben fordul elő a törpe- és lesőharcsa, tőponty, kárász, csuka (POP, SZ. 2009).

Kárpátalja változatos élővilágához tartoznak a kétéltűek (kárpáti gőte, foltos szalamandra, barna ásóbéka, zöld levelibéka), a hüllők (keresztes vipera, rézsikló, kockás sikló, mocsári teknős, elevenszülő gyík, zöld gyík), valamint a rovarok (közel 20 ezer rovarfajta, melyből csak a bogárfajok száma eléri az ötezret) (ZSELICZKY I. 2009).

Turisztikai szempontból adottak a lehetőségek a horgász-, vadász- és vadlesturizmus fejlesztésére. A horgászturizmus szervezésének feltételei a Pisztraháza[8] (a Munkácsi és az Ilosvai járás határán) mellett korábban kialakított mesterséges tavaknál oldható meg leghatékonyabban. A vadászturizmus/vadlesturizmus esetében a megfelelő helyszínt a megyében működő erdőgazdaságok (Kárpátalja területének 56%-a erdővel borított) biztosíthatják, amelyek hatékony működtetése, fenntartása időről időre visszatérő probléma. A Beregszászi Erdőgazdaság Beregújfalui Vadgazdaságának területén (1475 ha) megfelelőek a körülmények és nyitottak a turisztikai hasznosítás kérdésében. A fokozottan védett növény- és állatfajok mellett (amelyek közül többet túra, séta keretén belül megfigyelhetünk) jelentős szarvasállomány is található itt. Különösen dámszarvasból van sok (több mint 130 példány), melyek egy részét haszonállatként tartja az vadgazdaság (OGIJEVICS, L. 2011).

2.6. Természetvédelem

Kárpátalja élővilágát az Ukrajnában jelenleg hatályban lévő 1992-ben elfogadott környezetvédelmi alaptörvény (amelyet azóta többször módosítottak) óvja. A törvény kijelöli

[8] A rendszerváltást közvetlenül megelőzően Pisztraházánál radarállomás építésébe kezdtek, melynek energiaellátását atomenergia biztosította volna. A reaktor hűtését biztosították volna a kialakított tavak, melyek közül a Fornosi-víztározó 285 ha-os területével Kárpátalja legnagyobb vízfelülete. A változások következtében a katonai objektum nem készült el, és a mesterséges tavak sem tölthették be ilyen jellegű funkciójukat.

a védelem alá tartozó objektumok körét[9], és ennek értelmében 11 kategóriába sorolja a védelmi területeket:

- bioszféra rezervátum (біосферні заповідники)
- nemzeti park (національні природні парки)
- természetvédelmi terület (природні заповідники)
- tájvédelmi körzet (національні природні парки)
- rezervátum (заказники)
- természeti emlék (пам'ятки природи)
- védett kistáj (заповідні урочища)
- botanikus kert (ботанічні сади)
- dendrológiai park (дендрологічні парки)
- állatkert (зоологічні парки)
- kultúrpark (парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва)

A legmagasabb környezetvédelmi szinttel Ukrajnában a nemzeti parkok, bioszféra rezervátumok és természetvédelmi körzetek rendelkeznek. Ezek az objektumok a területi lehatároláson túl belső védelmi szintekre is tagolódnak. Többségükben fellelhető egy külső pufferzóna (ez részben, felügyelet alatt még hasznosítható rekreációs és gazdasági célokra), valamint egy belső fokozottan védett rész, ahol a természet teljes érintetlenségét kívánják biztosítani. A meglévő szabályozás ellenére a természetvédelem Ukrajnában felületes. A környezetvédelmi törvények betartása, ellenőrzése, alkalmazása aggasztó. Félő, hogy a vonzást kiváltó természeti értékek rövid időn belül eltűnnek, amennyiben nem történnek lépések a tudatos, fenntartható fejlődés elvét felvállaló irányítás terén (9. ábra) (POP, SZ. 2009).

[9] A természetvédelmi állomány objektumai: olyan szárazulatok és vízzel borított területek, természeti egységek és objektumok, amelyek különleges természetvédelmi, tudományos, esztétikai, rekreációs és más értékekkel bírnak (Pap, Sz. 2009).

9. ábra

A Latorca árterében lévő szemét a Munkácsi várral a háttérben

Fotó: Berghauer S. 2008.

2.6.1. Nemzeti parkok, természetvédelmi területek

Az Északkeleti-Kárpátok természetvilágának antropogén kiaknázása jóval később kezdődött meg, mint Európa többi, nyugatabbra fekvő területén. Kezdetben csak a síkvidéki földeket vonták be a mezőgazdasági termelésbe, majd a 19. század második felétől az alacsonyabban fekvő területek tölgyfaállományát kezdték el kitermelni. A 20. század elejére az antropogén hatások erősödésével napvilágot láttak az első természetvédelmi objektumok létrehozását sürgető elképzelések. Az első rezervátumot a Keleti-Beszkidekben alapították 1912-ben, majd 1921-ben alakult meg a Máramarosi masszívum területén a Máramarosi Pop Ivan Rezervátum. Napjainkban az antropogén hatások – főként az erdőirtásokkal – megfordíthatatlan természeti folyamatokat indítottak el Kárpátalján, így indokolttá vált a természeti értékek fokozott védelme.

Kárpátalja különleges természeti értékeit két nemzeti park – a *Szinevéri és az Ungi Nemzeti Park* –, egy bioszféra rezervátum – *Kárpáti Bioszféra Rezervátum* –, nyolc tájvédelmi körzet, több mint száz természeti emlék és 44 kultúrpark óvják fokozottan (10. ábra; 7. melléklet) (IZSÁK T. 2009).

10. ábra

Nemzeti parkok és természetvédelmi területek Kárpátalján

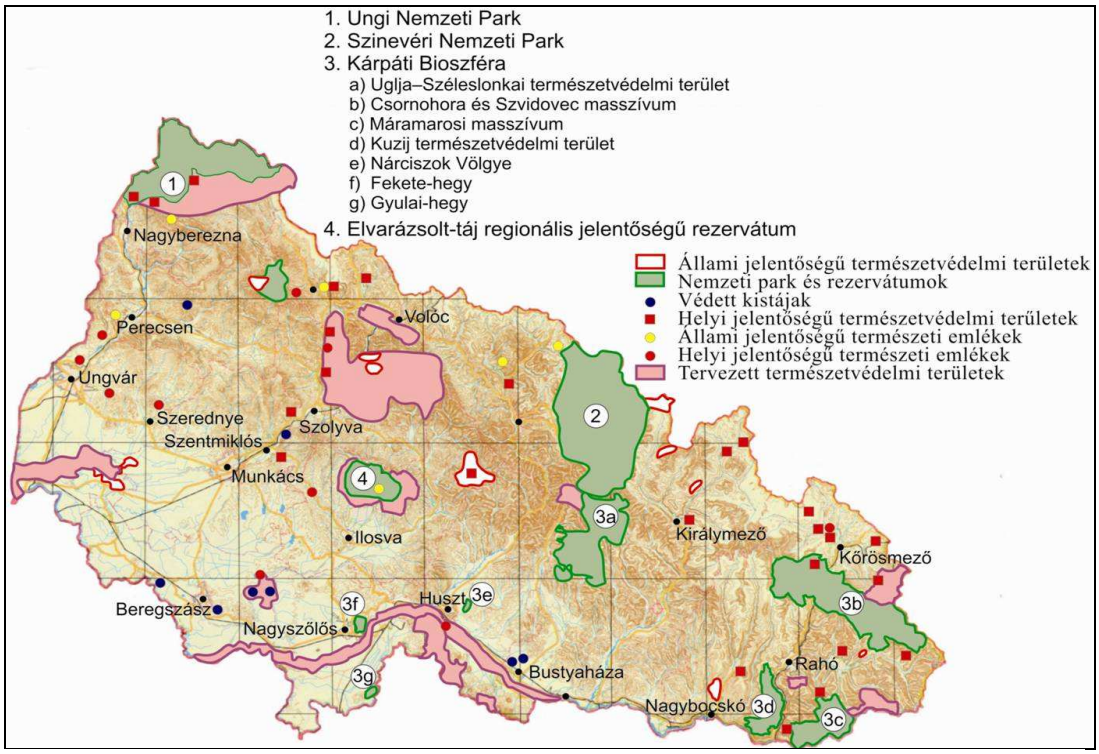

Forrás: Vavilin, A. 2005; Pop, Sz. 2009; Berghauer S. 2010; Szerkesztette: Berghauer S.

A Szinevéri Nemzeti Park a Kárpátaljára látogató turisták egyik legkedveltebb célpontja (10. ábra). Az 1989-ben létrehozott 40 400 ha területű nemzeti park elsősorban a Szinevéri-tó festői környezetével, a Gorgánok egyedi élővilágával csalogatja a vendégeket. A Kárpáti Bioszféra Rezervátum több, különböző helyen lévő védett területet foglal magába. A rezervátum összterülete 108,6 ezer ha, Kárpátalja területének 4,5%-a. 2007-től a rezervátum részét képező hat fokozottan védett terület – négy Szlovákiában található természetvédelmi területtel közösen – az UNESCO természeti örökségének listájára került. Az itt található mérsékeltövi erdők a legutóbbi eljegesedést követően az Európában kialakult őserdők változatos élővilágának sokszínűségét hivatottak megőrizni (6. táblázat) (WHC.UNESCO.ORG).

6. táblázat

Az UNESCO természeti örökség részét képező Északkeleti-Kárpátokban lévő területek

	Megnevezés, elhelyezkedés	**Koordináta**	**Terület**	**Bejegyzés ideje**
1.	Csornohora, *Kárpátalja*, Ukrajna	N48 8 25 E24 23 35	Központi terület: 2476,8 ha Pufferterület: 12925 ha	2007
2.	Havešová Primeval Forest, Szlovákia	N49 0 35 E22 20 20	Központi terület: 171,3 ha Pufferterület: 63,99 ha	2007
3.	Kuzij, *Kárpátalja*, Ukrajna	N47 56 21 E24 8 26	Központi terület: 1369,6 ha Pufferterület: 3163,4 ha	2007
4.	Máramaros, *Kárpátalja*, Ukrajna	N47 56 12 E24 19 35	Központi terület: 2243,6 ha Pufferterület: 6230,4 ha	2007

5.	Rožok, Szlovákia	N48 58 30 E22 28 0	Központi terület: 67,1 ha Pufferterület: 41,4 ha	2007
6.	Stužnica – Bukovské Vrchy, Szlovákia	N49 5 10 E22 32 10	Központi terület: 2950 ha Pufferterület: 11300 ha	2007
7.	Ung, *Kárpátalja*, Ukrajna	N49 4 14 E22 3 1	Központi terület: 2532 ha Pufferterület: 3615 ha	2007
8.	Szvidovec, *Kárpátalja*, Ukrajna	N48 11 21 E24 13 37	Központi terület: 3030,5 ha Pufferterület: 5639,5 ha	2007
9.	Uglja–Széleslonka, *Kárpátalja*, Ukrajna	N48 18 22 E23 41 46	Központi terület: 11860 ha Pufferterület: 3301 ha	2007
10.	Vihorlat, Szlovákia	N48 55 45 E22 11 23	Központi terület: 2578 ha Pufferterület: 2413 ha	2007

Forrás: Berghauer S. 2010; whc.unesco.org

A Kárpáti Bioszféra Rezervátumhoz tartozó legismertebb terület a Huszt mellett található 256 ha-os „Nárciszok völgye”. Szintén a rezervátum részét képezi az Uglja–Széleslonkai természetvédelmi terület, amely értékes élővilága mellett az itt található barlangjairól is nevezetes, de ezek egyelőre szervezett keretek között turisták számára nem látogathatóak (SZTEPCSUK, SZ. 2003).

Kárpátalján biztató a nemzeti parkok és a védett területek turisztikai hasznosítása, hiszen a nemzetközi és ukrajnai tendenciák, tapasztalatok is azt jelzik, hogy az intakt táj vonzereje, és az ökoturizmus iránti igény folyamatosan növekszik. A megyében a hosszú távú növekedés fontos feltétele, hogy a természeti értékek hasznosítása ésszerű legyen. Mivel Ukrajnában nincsenek komoly tradíciói a turizmusnak, így a környezet védelmére fokozottan figyelni kell, s az ökotudatos gondolkodás formálásában a nemzeti parkok és védett területek nagyobb hangsúlyt kell, hogy kapjanak. Tanösvények, bemutatóhelyek kialakítása, a közvetlen biológiai folyamatok megfigyelésének biztosítása az ismertebb (Szinevéri Nemzeti Park, Nárciszok völgye) védett területeken belül, lehetőséget teremthet a fenntartható fejlődés elvének átadására, a jövő ökoturisztikai keresletének formálására (GYURICZA L. 2009A; BERGHAUER S. 2010).

3. A turizmus társadalomföldrajzi környezete

3.1. Infrastruktúra

Az infrastruktúra olyan eszközök, felszerelések, szolgáltatások összességét jelenti, amelyek a társadalom létezésének zavartalan működését biztosítják. A turizmus közvetlen függőségét az adott terület infrastruktúrájának fejlettségétől számos szakirodalom tárgyalta, illetve bizonyította már, s ezek tényszerűen közlik, hogy alap-infrastruktúra nélkül nem fejleszthető a turizmus (LENGYEL M., 2004). Alap-infrastruktúraként adott esetben a közlekedés, kommunikáció és közmű értendő, melynek hiányosságai nagyban gátolják Kárpátalja turizmusának progresszióját.

3.1.1. Közlekedés

A megye infrastruktúrájának fejlődését közvetlenül befolyásolják annak természetföldrajzi, geopolitikai adottságai, továbbá a múlt politikai, gazdaságtörténeti eseményei. Kárpátalja négy országgal és Ukrajna két megyéjével határos, és gyakran az ország nyugati kapujaként is szokták emlegetni (12. ábra). Területén halad keresztül a Testvériség és Barátság nemzetközi jelentőségű gáz- és kőolajvezeték, továbbá a MIR magasfeszültségű villamosvezeték, valamint a turisztikai szempontból is nagy jelentőséggel rendelkező 5. számú páneurópai közlekedési folyosó. A megye területén 17 határ- és egyszerűsített átkelőhely működik, melyből hat vasúti, nyolc közúti és egy légi átkelőhely (8. melléklet) (KISS É. 2009B).

A megye teljes *úthálózata* 3348 km. Kárpátalja területén halad keresztül, illetve érinti az E 573 és E 50 nemzetközi jelzésű főút és több regionális jelentőségi útvonal. A megyében az Ungvár–Munkács és Csap–Ungvár szakaszon található néhány kilométer kétszer kétsávos útszakasz, de jellegében ez sem felel meg az európai autópályákra vonatkozó kritériumoknak. A számszerű adatok a valósnál kedvezőbb képet tárnak elénk a megye közúthálózatát illetően, hiszen a hivatalos közlések szerint az úthálózat 97%-a szilárd burkolatú út. Azok állapota, illetve kora ugyanakkor még a magyarországi utakkal összehasonlítva is nagyon rossznak mondható, kivételt ez alól csak a két említett nemzetközi jelzésű út képez. A közúthálózat rossz állaga miatt gyakran előfordul, hogy nemzetközi tapasztalattal (de nem kárpátaljaival) rendelkező külföldi utazásszervezők alábecsülik a helyi távolságok megtételéhez szükséges időt, túlterhelve ezzel turisztikai programjaikat (SZTEPCSUK, SZ. 2003; KÁRPÁTALJA 2010).

12. ábra

Kárpátalja közigazgatási egységei

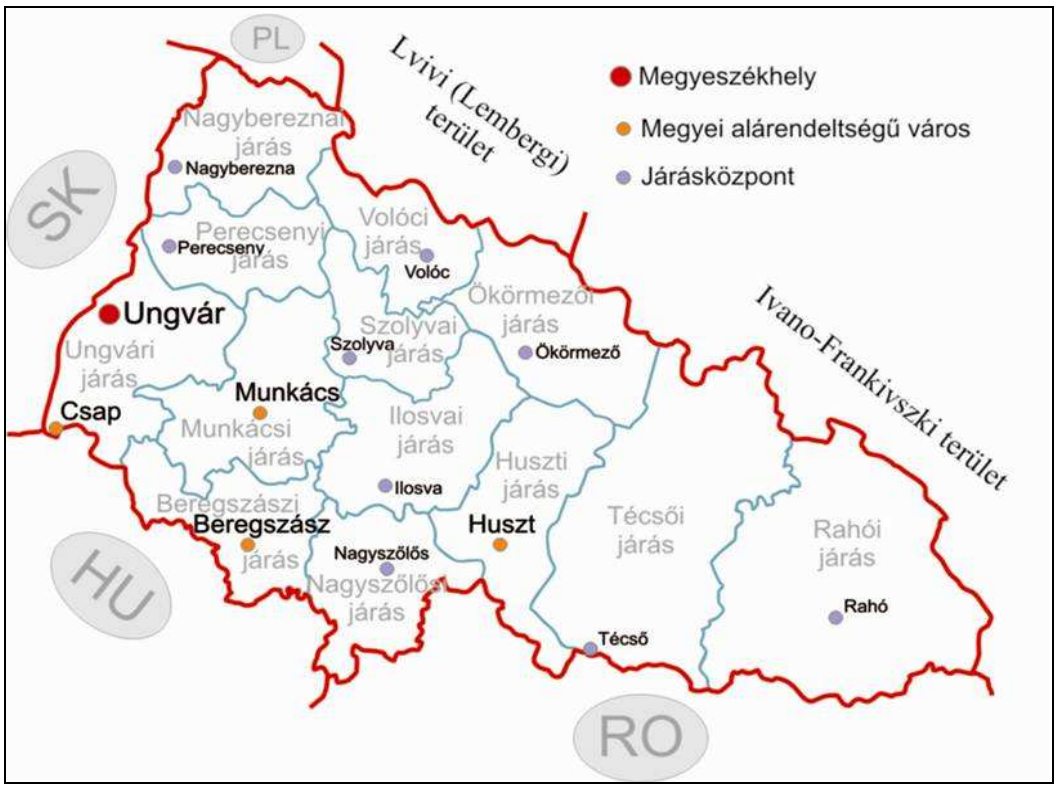

Forrás: Kovács S. 2003; Kárpátalja 2010; Szerkesztette: Berghauer S.

Kárpátalja használatban lévő *vasút*hálózatának hossza 606 km, 47 km vasút jut a megyében 1000 km^2-re. A vasút nagy forgalmú szakaszait (Volóc–Csap és Szjanka–Csap) villamosították, ez a használatban lévő hálózat 42,9%-a. A megye legfontosabb vasúti csomópontja Csap, ahol nemcsak vasúti, de közúti határátkelő, kamionterminál is működik. Csapon történik meg a nyugatról érkező szerelvények széles nyomtávra való váltása, hiszen posztszovjet országként Ukrajnában ez a standard. Fontosabb vasúti csomópontok még Kárpátalján: Bátyú, Munkács, Ungvár és Királyháza (KISS É. 2009A).

A vasúti hálózat használati értékét rontja, hogy hálózatának építési ideje még az Osztrák–Magyar Monarchia éveire tevődik, és az első világháborút követő területi változások jelentősen visszavetették annak gazdaságos használhatóságát. A megye keleti, délkeleti szárnyvonalai – különösen az aknaszlatinai sóbánya leépülését követően – látványos hanyatlásnak indultak. A szovjet időszak elmúlásával a vasúti hálózat keskeny nyomtávú szakaszai mára teljesen leépültek. Ennek turisztikai jellegű újraélesztésén fáradozik néhány helyi szervezet, minek köszönhetően Ungváron, illetve Beregszász környékén időszakosan indítanak nosztalgiajáratokat. Mindemellett a vasúti közlekedést a Kárpátaljára látogató turisták csak kis hányada veszi igénybe és elsősorban a belföldi turisták érkeznek a megyébe vonattal.

A tömegközlekedésben a közlekedési eszközök közül a közúti személyszállításnak van nagyobb jelentősége, a teljes személyszállítás 88%-át végzi (65 millió fő/év). Az utóbbi két évtizedben viszont mindkét fő tömegközlekedési mód (vasút, közút) jelentős forgalomvesztési tendenciát mutat. Mind a vasúti, mind a közúti személyszállítás az 1990-es szint 45%-ára esett vissza (KÁRPÁTALJA 2010).

A térség egyetlen használatban lévő légikikötője Ungváron található, a korábban katonai célokra használt munkácsi *repülőtér* egyelőre használaton kívül van. A nemzetközi engedélyekkel, 4 „G" státusszal rendelkező ungvári reptér naponta 1500 személy fogadására alkalmas. A reptéren nagyobb gépek (Boeing–737, TU–134) fogadása is megoldható. Rendszeres járatok közlekednek Budapestre, Kijevbe, illetve Ukrajna más városaiba. A légi közlekedésnek nincs túl nagy jelentősége a megye személyszállításában, és mivel Kárpátalján nincsenek igazán nagy lélekszámú települések (Ungvár is csak 116 ezres), illetve alacsony az urbanizáltság szintje, feltehetőleg a jövőben sem fog nagyobb jelentőségre szert tenni (KISS É. 2009A).

3.1.2. Közmű és kommunikáció

Kárpátalja *közműellátottsága* országos szinten átlagosnak mondható, ugyanakkor az egyes területek közművesítettsége nagy differenciát mutat. A megye lakosságának 77,1%-a rendelkezik gázfűtéssel (a teljes lakóterület százalékában), 59,7%-a központi ivóvízzel, 58,7%-a pedig szennyvízcsatornával (9. táblázat). A városi, illetve a síkvidéki lakások jelentősen magasabb (5–40%-kal) mutatókkal, míg a falusi, hegyvidéki népesség alacsonyabb közműellátottsággal rendelkeznek (FODOR GY. 2004; KÁRPÁTALJA 2010).

A közlekedési hálózat hiányosságaival szemben a közműellátottság lokális és nem országos szinten megoldandó probléma. Nem jelentenek leküzdhetetlen akadályt ezek helybeni kiépítése, hiszen vannak egyéni, alternatív megoldások, melyek által a turisztikai infra- és szuprastruktúra közműellátása szinte bárhol megoldható (egyéni vízhálózat, fűtés, szennyvízkezelés). Kárpátalja esetében ezen megoldások viszont az esetek többségében korszerűtlen, illetve környezetkárosító módon valósulnak meg. Probléma továbbá, hogy ezek hatósági ellenőrzése nagyon felületes, valamint állami szinten nem ösztönzik a vállalkozókat (például pályázatok révén) ezek korszerűsítésére.

9. táblázat

A komfort-fokozat fontosabb mutatói Kárpátalja lakásállományában (%)

Ellátottság	1995	2000	2005	2009
vezetékes víz	51,9	53,9	57,3	59,7
szennyvíz-csatorna	49,1	52,3	56,3	58,7
központi fűtés	42,7	38,8	43,3	46,7
vezetékes gáz	71,6	75,8	78,1	77,1
fürdőszoba (zuhanyfülke)	44,2	47,9	51,6	54,7

Forrás: Kárpátalja – 2000, 2007, 2010; Fodor Gy. 2010; Szerkesztette: Berghauer S.

A korszerű kommunikációs eszközök mára az idegenforgalmi infrastruktúra elengedhetetlen részévé váltak, az információ továbbítása, az egyének kapcsolattartása ezek nélkül ma már elképzelhetetlen. Ukrajnában napjainkban zajlik a kommunikációs eszközök expanziója, minek köszönhetően mára az ország minden lakosára jut egy mobiltelefon, ami a korábbi, 5-7 évvel ezelőtti állapotokhoz képest óriási előrelépés. Ma már a megye teljes területe (kivételt az erősen árnyékolt hegyvidéki völgyek képeznek) rendelkezik mobilhálózat-lefedettséggel, és nagy a piaci szereplők között a verseny.

A korábban kiépült vonalas telefonhálózat mára némiképpen háttérbe szorult, de Kárpátalja majd' minden második családjában megtalálható a vonalas készülék. Az *Ukrtelekom* (az ukrán vonalas telefonszolgáltató) a térségben 333 telefonközpontot üzemeltet és aktívan részt vesz az internetszolgáltatás helyi terjesztésében, amely már szélessávú, száloptikai technológiával történik (KISS É. 2009A).

Az internetes szolgáltatásokra jellemző nemzetközi trendek a kárpátaljai turizmus szereplőinél csak részben jelentek meg, hiszen a világháló adta lehetőségeket elsősorban reklámfelületként használják, a helyfoglalás, illetve a pénzügyi tranzakciók lebonyolítása további fejlődés előtt áll (kivétel ez alól a közvetlen banki szféra).

3.2. Gazdaság

A turizmus és a gazdaság tényezőinek közvetlen összefüggése evidens tény, nem szorul bizonyításra. A gazdasági tényezők fejletlensége közvetlenül érezteti hatását a turizmus fejlődésének folyamatában, a felmerülő hiányosságok kizáró tényezőként hathatnak. Kárpátalja most lépi át a gazdasági progresszió e küszöbét, hiszen alap-infrastruktúrája, szolgáltatásainak színvonala, életszínvonal-küszöbe, a fogadókészség elemeinek fejlettsége messze nem optimális még az idegenforgalom fogadására. Az átalakulások, a fejlődés folyamata megindult. A fennálló kérdés csak az, hogy mennyi idő szükséges az átállásra és milyen veszteségeket, áldozatokat kell hoznia a térségnek ennek megvalósulása érdekében.

A mai Kárpátalja területe nem tartozik a fejlett gazdasági területek közé. Ez egyrészt sajátos domborzati viszonyainak, másrészt periferikus helyzetének köszönhető, hiszen bármelyik országhoz is tartozott a múltban, mindig is távol helyezkedett el a központtól. Ukrajna fővárosától, Kijevtől is több mint 700 km-re fekszik. A Szovjetunió széthullását, az erőltetett, nagy területeken széttelepített nehézipar és ipar összeomlását, valamint a rendszer teljes leállását követően csak a 21. század első éveiben indult meg a növekedés. Átalakult Kárpátalja gazdaságának szerkezete és a korábban vezető szerepet betöltő ipar helyét a szolgáltató szféra vette át (13. ábra).

13. ábra

Kárpátalja gazdaságának szerkezeti változása a foglalkoztatottak száma alapján (1990 – 2009)

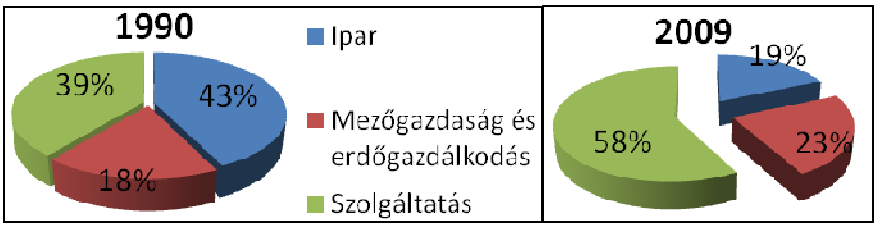

Forrás: Izsák T. 2009; Kárpátalja 2010; Szerkesztette: Berghauer S.

Az ezredforduló évében jelentős változást eredményezett az Ukrajnában teret nyerő új fejlesztési koncepció, melynek keretében 12 *speciális gazdasági övezetet* és *kiemelt fejlesztési területet* hoztak létre. 2001-ben Kárpátalja teljes területe kiemelt fejlesztési területté vált, sőt a Munkácsi és Ungvári járás speciális gazdasági övezetté lettek nyilvánítva. Ezeken a területeken a befektetők jelentős kedvezményekben részesültek (áfa, földadó, vámkedvezmény). Ennek megfelelően a megye speciális gazdasági övezetébe (Munkácsi és Ungvári járás) 2007-ig 201,3 millió USA-dollár működő tőke érkezett, a befektetések után befizetett adó összege 810 millió hrivnyát tett ki, és összesen 3052 új munkahelyet hoztak létre (KISS É. 2009A).

A megyében a gazdasági fejlődés fő időszaka a 2000–2007 közötti évekre esett. A kijevi székhelyű Insztyitut Reform 2004-ben több gazdasági szempont alapján értékelte a megyék fejlődését, és a nyugati megyék közül Kárpátalja és a Lembergi megye bizonyult befektetés szempontjából a legvonzóbbnak, valamint Kárpátalját minősítették az ország második legdinamikusabb régiójának. A 2008-ban jelentkező válság viszont éppen azokat a gazdasági területeket sújtotta, amelyek a korábbi fejlődés alapját képezték – a gépgyártást és az exporttermékeket. Így a korábbi pozitív eredmények ellenére a megye Ukrajnában elfoglalt gazdasági helyzete nem változott és a fejlődés lendülete napjainkra jelentősen visszaesett (10. táblázat) (DANCS L. 2009).

10. táblázat

Kárpátalja részesedése Ukrajna gazdaságából (%)

	1995	**2000**	**2005**	**2009**
Terület	2,1	2,1	2,1	2,1
Népesség	2,5	2,6	2,7	2,7
Ipari termelés	0,5	0,5	0,7	0,7
Mezőgazdasági termelés	2,0	2,4	2,3	2,2
Kereskedelem	1,9	2,6	2,8	2,1
GDP-ből való részesedés	-	1,6	1,5	1,4
Külföldi tőkebefektetés	-	2,4	1,5	1,0

Forrás: Izsák T. 2009; Kárpátalja, 2006, 2010; Szerkesztette: Berghauer S.

A megye kedvezőbb gazdasági és idegenforgalmi jövőjének alakulása sok tekintetben Kárpátalja munkaerő-ellátottságán is múlik. Kárpátalja az ország keretein belül is az erős munkaerő-felesleggel rendelkező megyék közé tartozik, és annak ellenére, hogy a regisztrált munkanélküliek száma az utóbbi évtizedben a felére csökkent, éréke még így is 6,3% (2008). A fenti adatok viszont nem tükrözik a munkanélküliség valós helyzetét, hiszen a rejtett munkanélküliség becslések szerint ennek akár a három-négyszerese is lehet.

A munkaerő-felesleg területi sajátosságait vizsgálva Kárpátalján elmondható, hogy a Nagyszőlősi, a Técsői, a Munkácsi és az Ilosvai járásokban a legrosszabb a helyzet. Gazdasági ágazat szerint áttekintve a helyzetet kiderül, hogy míg egyes ágazatokra a jelentős munkaerő-felesleg a jellemző (2005-ben és 2006-ban a feldolgozóiparból közel 2000 főt bocsátottak el), más ágazatokban (pénzügy, oktatás, egészségügy, vendéglátás) munkaerőhiány is előfordul. Mindez jelzi, hogy a helyi munkaerőpiac nem képes megfelelő módon reagálni a felmerülő igényekre[10], továbbá érzékelteti, hogy a gazdaság szerkezetváltása, a szolgáltatói szféra térnyerése folytatódik (FODOR GY. 2009A).

3.2.1. Ipar

Kárpátalja ipara a közelmúltban jelentős fejlődésen ment keresztül, 2001–2007 között a terület ipari termelése meghatszorozódott és a megyébe érkező befektetések 23%-a Kárpátalja iparát érintette. Az ipartelepítés helyi vonzótényezői közül kiemelhetjük a megfelelő mennyiségű erdőgazdálkodási és mezőgazdasági alapanyagot, a nem érces ásványi kincsek meglétét, továbbá a megfelelő mennyiségű és (részben) képzettségű munkaerőt. Utóbbi megállapításához hozzátartozik, hogy Kárpátalján elsősorban azok az iparágak telepednek(-tek) meg, amelyek munkaerőigénye magas, de a tüzelőanyag-, nyersanyag-igénye alacsony (FODOR GY. 2009B).

Az ipar fejlődésének egyik helyi sajátossága, hogy jelentős anomáliák figyelhetőek meg annak eloszlásában. Az általános mutatók folyamatos növekedése ellenére több iparág jelentős visszaesést produkált az utóbbi néhány esztendőben (2003–2007 között: erdő- és fafeldolgozó ipar -60%, vegyipar -41%, bányászat -40%. Az adott időszakban bekövetkezett általános növekedés a feldolgozóiparnak (gépgyártásnak) volt köszönhető, amely 2008-ban a megye ipari termelésének 88%-át adta. A gazdasági válság viszont épp a fejlődésben lévő iparágakat sújtotta, minek következtében Kárpátalja ipari termelése 2009-ben az előző év termelésének 51%-ára eset vissza (ezen belül a gépgyártás pedig 68%-os visszaesést könyvelt el) (KÁRPÁTALJA 2010).

[10] Sajátos szélsőséges példa erre az Ungvári Nemzeti Egyetem turizmus tanszékének működése, hiszen a hat éve működő egység káderei között jelenleg sincs olyan személy, aki turizmusból szerzett volna tudományos fokozatot. A teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ez az országban jelenleg nem is kritérium. Ukrajnában ugyanis túl fiatal „diszciplína” a turizmus ahhoz, hogy ez számonkérhető legyen.

3.2.2. Mezőgazdaság

Kárpátalja területe, természeti adottságai folytán, közvetlen agrártermelésre csak részben hasznosítható, hiszen a vidéken kiterjedt erdőállomány található. A megye területének 56,8%-a erdővel borított, minek következtében jelentős szerepet játszik a térség gazdasági életében az erdőgazdálkodás. A mezőgazdaságilag hasznosítható terület részesedése csak 37%-ot tesz ki. Ez a terület is csak célzottan hasznosítható, hiszen a magasabban fekvő térszínek a rövid vegetációs időszak miatt csak legelőként, illetve kaszálóként használhatóak. A megyében a mezőgazdasági területek 21%-a kaszáló, 29%-a legelő, a szántóföldek részesedése 44% (KÁRPÁTALJA 2010).

A szovjet időszakban működő 169 állami kolhoz és szovhoz helyét a függetlenné válást követően magánvállalatok (2010-ben számuk: 1771) vették át, és az állami gazdaságok részesedése mára 1%-ra esett vissza. A gazdaságok számának az ilyen nagymértékű növekedése nem járt együtt a mezőgazdasági termelés növekedésével, sőt, egyes ágazatok esetében jelentős visszaesés tapasztalható (IZSÁK T. 2009).

A mezőgazdasági termelés sajátos vonása a vidék falvaiban a háztáji gazdálkodás, amely a hagyományos gazdálkodás jegyében zajlik. Kárpátalján megszokott, hogy a falusi családoknak kisebb vetésterülete, kaszálója és jószága van. A hagyományos falusi élet különösen a hegyvidéki területeken fontos, ahol fokozza a tájképi látványértéket. Szinte minden településnek van csordája, juhnyája és még megtalálhatóak a helyben készített élelmiszerek (vaj, túró, sajt, brinza, kenyér). Ez egyrészt a gyökerek, hagyományok ápolásának fontos kerete, másrészt megélhetést, megtartó erőt jelent a térség lakosságának, melyhez párosul a megye nemzetiségi, etnikai sokszínűsége. Az említettek turisztikai értelemben felértékelik a szóban forgó területeket és a megfelelő szakértelemmel jó idegenforgalmi vonzerővé, termékké formálhatóak, kiegészítve a rurális vidék népességének megélhetését.

3.2.3. Szolgáltató szféra

A *szolgáltató szféra* Kárpátalja aktív lakosságának 58%-át foglalkoztatja, ami több mint 300 ezer fő. A megyei statisztika nem ad átfogó, egységes képet a szolgáltatások jellegéről, külön-külön tárgyalja az *oktatás, kereskedelem, egészségügyi és szociális ellátás*, közlekedés és távközlés, közalkalmazottak és kommunális szolgáltatások kérdését. A szolgáltató szféra gazdaságban betöltött szerepe a jelenlegi tendenciákat ismerve tovább folytatódik.

A megyében a szolgáltatások jellege, minősége erősen differenciált képet mutat. Nagy térnyerés jellemzi a telekommunikációs és banki szolgáltatásokat. A megye lakossági hitelügyleteinek növekedése következtében jelentős fejlődés tapasztalható a bankrendszer kárpátaljai lefedettségében. A mai nemzetközi turizmus szuprastruktúrájának elengedhetetlen

részét képező, a kényelmet, s biztonságot szolgáló bankkártya használat ugyanakkor, egyelőre csak a nagyobb településeken, járásközpontokban elérhető.

Kárpátalján a 31,6 ezer főt foglalkoztató és 291 ezer ember számára szociális járulékot (nyugdíj, rokkantsági járulék, szociális járandóság) biztosító *szociális- és egészségügyi ellátás* tekinthető a rendszer „beteg emberének". Különösen az ingyenes egészségügyi ellátás fenntartása okoz sok gondot, mivel egyrészt elavult rendszerének fenntartása felemészti a beérkező pénzt, másrészt még ukrajnai viszonylatban is kimagasló korruptság jellemzi (KÁRPÁTALJA 2010; JAKAB L. 2009).

Kárpátalja *oktatás*a 47,3 ezer személyt foglalkoztat és a megyében 532 óvoda, 708 iskola, 11 szakirányú-technikusi, valamint 6 felsőoktatási intézmény működik. A megye oktatási rendszerének sajátossága, hogy a felsőoktatási intézmény száma az elmúlt két évtizedben egyről hatra emelkedett. Ezzel szemben a szakirányú-technikai képzésben részesülő hallgatók száma jelentősen visszaesett – az említett periódusban közel ötezerrel –, így esetenként nem tudják kielégíteni a munkaerőpiac igényeit. Utóbbi megállapítás érvényes az idegenforgalmi szakképesítésekre is, hiszen Kárpátalján csak a Munkácsi Mezőgazdasági Szakiskola és az Ungvári Nemzeti Egyetem kínál turisztikai képzést, és ezek is csak 5-6 éve működnek (OROSZ I. 2009B; KÁRPÁTALJA 2010)

Kárpátalja határ menti térségében a bevásárlóturizmus kibontakozását követően sajátos vonzerővé lépett elő a *kereskedelem*. A kereskedelmi egységek a korábbi évek tapasztalt folyamatos növekedését követően, 2009-ben a válság következtében 20,3%-os visszaesést könyvelhettek el. A megyében értékesített termékek 32,9%-a élelmiszeripari termék, 22,3%-a gépkocsi (és alkatrész). Magasnak tekinthető az üzemanyag részesedése (27,6%), ami nem véletlen, hiszen a kárpátaljai bevásárlóturizmus is zömében erre épül (BERGHAUER S. 2009C; KÁRPÁTALJA 2010).

A turizmus szolgáltató szférán belül betöltött szerepéről Kárpátalján nincsenek pontos adatok. Az idegenforgalom szerepének értékelése csak a vendéglátó-ipari egységek és kereskedelmi szálláshelyek adatai alapján történik, az utazási irodák és az egészségturizmus adatai külön kerülnek tárgyalásra[11]. Ennek megfelelően a vendéglátó-ipari egységek és kereskedelmi szálláshelyek a szolgáltató szféra forgalmának 2,6%-át biztosítják.

A turizmus fejlődése közvetlen módon is és multiplikátor hatásai révén is pozitívan hat egy adott terület gazdaságára, növeli az áruforgalmat, ösztönzőleg hat a lakosság vállalkozó kedvére. Kárpátalja esetében ezek a hatások még meglehetősen gyengék. A közvetlenül a turizmusból származó bevételek mellett kevés olyan szolgáltatás, mezőgazdasági és ipari termék ismert, amely a térség arculatának közvetlen részét képezi. Az ismert „Kárpátikumok"

[11] A hivatalos statisztika a turizmus tárgyalásánál csak az alábbi adatokat teszi közzé: vendéglátó-ipari egységek, kereskedelmi szálláshelyek, utazási irodák és egészségturizmus.

között megemlíthetjük a jellegzetes, kézzel előállított termékeket, amelyek a megye hagyományait őrző falvakban készülnek (rattan portékák Izán, faragott tárgyak Rahó környékén, beregi szőttes Nagyberegen), illetve a korábbi szovjet időszakban nevezetessé vált kárpátaljai szeszes italokat (Trojanda Zakarpattya, avasi szilvapálinka), ásványvizeket (Luzsanszka, Sajanszka). A felsorolt produktumok többsége (a Szovjetunió zárt gazdasági rendszerének köszönhetően) csak a megyétől keletre lévő küldőterületek lakosságának tudatában létező termék. Kárpátalja turizmusa a jelenben kell, hogy kialakítsa sajátos turisztikai arculatát, amely hosszú távon a megye gazdaságának fajsúlyos tényezőjévé válhat.

3.3. Népesség

Kárpátalja turizmusának tárgyalásánál a népesség[12] sajátos összetevőinek áttekintését az indokolja, hogy az a turizmus társadalmi környezetének alapelemét képezi, és közvetve vagy közvetlenül hatással van a vendégforgalom eredményességére (MICHALKÓ G. 2007B). Másrészt a megye népessége biztosítja a belföldi turizmus – amely a mai kimutatások alapján nagyon is fontos – keresleti oldalának jelentős részét. A népesség demográfiai mutatóinak változása, migrációs folyamatok, iskolai végzettséggel kapcsolatos jellemzők rámutatnak azokra a kialakulóban lévő folyamatokra, amelyek hosszú távon hatást gyakorolnak a gazdaság minden összetevőjére, a turizmusra is. A nemzetiségi és vallási sokszínűség pedig már a mai kárpátaljai turisztikai kínálat vonzerői közé tartozik.

3.3.1. Demográfia

Ukrajna lakosságának 2,7%-a (1242,6 ezer fő) él Kárpátalján. Népességszámát tekintve a megye a 17. helyet foglalja el Ukrajna területi egységei között. Kárpátalja lakosságának növekedése az utóbbi évszázadokban kisebb ingadozásoktól eltekintve (járványok, háborús események) folyamatosnak tekinthető. A szovjet időszak utolsó évtizedétől kezdve az ország egész területén negatív tendenciák indultak el, Ukrajna lakossága az elmúlt huszonöt évben hat millióval csökkent. A megyében 1989-ben jelentkeztek először a negatív tendenciák, csökkenésnek indult a születések száma és növekedtek a halálozási mutatók. Hasonló tendenciák jellemzik a nyugati-európai társadalom több országát, de Ukrajnában és Kárpátalján nem egy tipikusan elöregedő társadalomról van szó, hanem ennek elsősorban a rendszerváltást követő kedvezőtlen gazdasági helyzet lett a kiváltó oka (WWW.UKRSTAT.GOV.UA).

Kárpátalja *demográfiai* mutatóinak romlása egyrészt a születések számának csökkenésére, másrészt a halálozások számának növekedésére, harmadrészt a migrációs

[12] Ukrajnában 2001-ben volt utoljára országos népszámlálás. Az elemzésre kerülő adatok egy része ennek megfelelően nem tekinthető naprakésznek, de későbbi évekből gyakorta nincs kellő részletességű információ.

folyamatok negatív irányba történő változására vezethető vissza. Ez a folyamat 1995-ben vált negatív irányúvá, ebben az évben volt a megye lakossága eddig a legnagyobb – 1272800 fő (11. táblázat)

11. táblázat

Kárpátalja népességének fontosabb mutatói

Év	***Népesség (fő)***	***Népsűrűség (fő/km^2)***	***Korösszetétel (%)***		
			0-14	***15-64***	***65-***
1989	*1245620*	*97,6*	*26,4%*	*65,7%*	*7,9%*
1995	*1272800*	*99,8*	*22%*	*67,7%*	*10,3%*
2001	*1258200*	*98,7*	*20,9%*	*68,1%*	*11%*
2005	*1245600*	*97,6*	*19,7%*	*69%*	*11,3%*
2010	*1242000*	*97,3*	*18,7%*	*70,1%*	*11,2%*

Forrás: http://www.stat.uz.ua; www.stat.lviv.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

Kárpátalján a születési ráta az utóbbi években 13 ‰ felett mozog, a legalacsonyabb értéket az ezredforduló éveiben regisztrálták (11‰). Hasonló értékek jellemzik a halálozási rátát (13%), melyek az utóbbi öt esztendőben csökkentek. Az ország központi és keleti megyéiben sokkal rosszabbak a természetes szaporulat mutatói és az utóbbi három évben csak Kárpátalja, Rivne megye, illetve Kijev város természetes szaporulata mutat pozitív mérleget (MOLNÁR D. I. 2009).

Kárpátalja demográfiai mutatóinak alakulását pozitívan befolyásolta Ukrajnában az ezredfordulót követően több lépésben bevezetett családtámogatási rendszer, amely a jelenlegi tapasztalatok alapján csak a lakosság egyes rétegeire hat ösztönzőleg. Hosszabb távon a gazdasági stabilitás, felzárkózás és a szociális ellátórendszer javítása jelenthet megoldást a népesedési problémákra és mindezek szükségesek a turizmus további fejlődése érdekében is.

A népesség számának változását befolyásolja a *migráció*, mely tekintetben Kárpátalja Ukrajna kevésbé aktív megyéi közé tartozik. A megye migrációs mérlege a rendszerváltást követően vált negatív előjelűvé, melynek mértéke napjainkra csökkent és jelenleg -1500 fő/év értéket mutat. Kárpátalja migrációs vesztességének közel 2/3-a belföldi, míg 1/3-a külföldi lakhelyváltoztatásból származik. A más országokba távozó személyek körében Magyarország számít a legvonzóbb célterületnek (1/3-ad), de jelentősnek mondható Oroszország részesedése is (26-27%) (MOLNÁR J. 2009B).

A turizmus szempontjából fontos tényező a fogadó terület korösszetétele, hiszen az idegenforgalom, annak szolgáltatásai dinamikus, jól alkalmazkodó munkaerőt igényelnek. Kárpátalja korösszetétele (7. táblázat) ilyen tekintetben negatív vonásokat hordoz, hiszen a 0–14 éves korosztály aránya a társadalomban csökkent, és az utóbbi öt év változásaitól eltekintve növekedett a 65 év felettiek aránya is, ami azt is feltételezi, hogy növekszik az elszegényedett, minimális diszkrecionális jövedelemmel rendelkező emberek száma.

Kárpátalja *népsűrűsége* 97,3 fő/km^2, mely érték meghaladja az országos átlagot (76 fő/km^2). A lakosság egyenlőtlenül helyezkedik el a megye területén. A megye járásainak adatait végigtekintve elmondható, hogy a síkvidékhez közelebb fekvő járások sűrűbben lakottak (Nagyszőlősi járás 169 fő/km^2, Huszti járás 103 fő/km^2), mint a hegyvidéki járások, melyek népsűrűsége sok esetben 50 fő/km^2 alatt marad (Ökörmezői járás 42 fő/km^2, Volóci járás 45 fő/km^2) (WWW.UKRSTAT.GOV.UA). Mindez nem véletlen, hiszen a vidék lakosságának térbeli elhelyezkedése elsősorban a síkvidéki területek, illetve a nagyobb folyók alacsonyabban fekvő völgyeire korlátozódik.

Kárpátalja sajátos népességföldrajzi jellemzői közé tartozik, hogy alacsony a megye *urbanizáltsága*, mindössze 37%. Az országban ez a legalacsonyabb érték és 30%-kal marad el Ukrajna átlagától. A megye településhálózatát 609 helység alkotja, melyből csak 11 város, 19 városi típusú település[13] és a fennmaradó 579 falu. Magas urbanizációs mutatókkal csak a megyei alárendeltségű városok[14] rendelkeznek, a járásokban viszont a városi lakosság aránya 5,5–39,8% közötti szórást mutat (MOLNÁR J. 2009A).

Kárpátalja alacsony urbanizáltsága elsősorban sajátos természeti adottságainak, illetve periferikus elhelyezkedésének köszönhető. Mindezt jól szemlélteti, hogy a települések 80%-a 400 méter tengerszint feletti magasságban helyezkedik el, igaz a szóban forgó települések túlnyomó többsége kisebb lélekszámú falu. Ugyanakkor sajátos, hogy a falvakban élő lakosság csak 5,8%-a él 500 főnél kisebb törpefalvakban, ami ukrajnai viszonylatban alacsony érték. Az átlagos falu lakosainak száma Kárpátalján 1300–1400 fő, de akad 9000 főnél népesebb falu is a vidéken (Nagylucska, Munkácsi járás) (ZASZTAVECKA, O.V. ET. AL. 1996).

3.3.2. Nemzetiségi összetétel

A népesség etnikai és vallási összetételében „az apró eltérések is elegendőek lehetnek ahhoz, hogy az érintett célállomás, vagy annak egy bizonyos része a vendégek turisztikai magatartását befolyásoló etnokulturális, vagy szakrális térként kerüljön értelmezésre” (MICHALKÓ G. 2007B, 188.). Kárpátalja ilyen tekintettben kedvező adottságokkal rendelkezik, a vidék nemzetiségi és vallási összetétele igen sokszínű.

A megye területén több mint száz nemzetiség él, igaz közülük csak nyolcnak haladja meg az aránya a 0,1%-ot. Kárpátalja lakosságát tekintve az államalkotó nemzet, az ukrán képezi a lakosság túlnyomó részét (2001-ben 80,5%) és aránya az összlakosságon belül növekszik

[13] Ukrajnában a településeket a következő csoportokba sorolják: város (місто), városi típusú település (село міського типу), falu (село).

[14] Kárpátalján öt megyei alárendeltségű város található: Ungvár, Munkács, Beregszász, Huszt, Csap. A megyei alárendeltség azt jelenti, hogy a szóban forgó települések ügyei nem a járási, hanem közvetlenül a megyei tanács hatáskörébe tartoznak.

(1989 – 78,4%; 2001 – 80,5%). A növekedés okai közül kiemelhető a kismértékű, de pozitív természetes szaporulat, továbbá fontos megemlíteni az orosz lakosság asszimilációját, reasszimilációját (KOCSIS K. 2001).

A megye legnagyobb nemzetisége a lakosság 12,1%-át kitevő magyarság. Az Ukrajnában élő magyarok 96,8%-a (151,5 ezer fő) Kárpátalja területén, az ukrán–magyar határral párhuzamos 15–25 km széles sávban elhelyezkedő összefüggő nyelvterületen él (14. ábra). A magyarlakta területek északkeleti peremét Ungvár (8 ezer magyar lakos), Munkács (7 ezer magyar lakos), Nagyszőlős (3,7 ezer magyar lakos) vonal képezi, és a kívül eső területeken csak szórványmagyarságról beszélhetünk (Visk, Técső, Rahó) (MOLNÁR J. –MOLNÁR D. I. 2005).

14. ábra

Kárpátalja nyelvterületi térképe

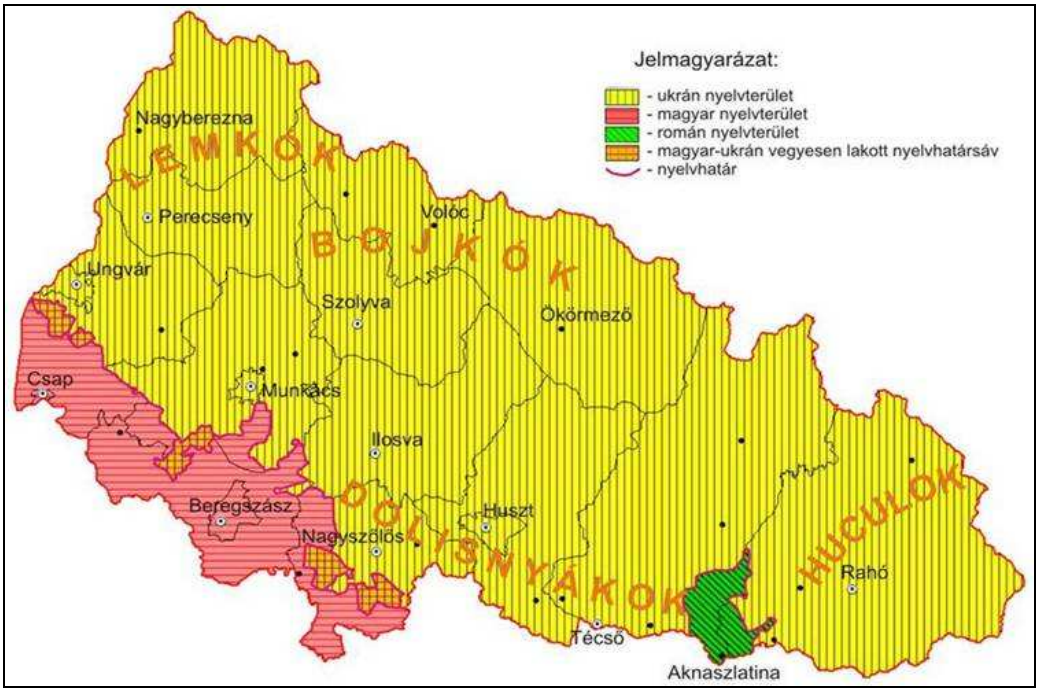

Szerkesztette: Molnár D. I. 2009.

A magyarság lélekszáma az utóbbi népszámlálási adatok alapján csökken, 1989 és 2001 között számuk 4,2 ezerrel (2,7%) esett vissza. A csökkenés okai közül a legjelentősebb az alacsony (negatív) természetes szaporulat és az emigráció. A tömbben élő kárpátaljai magyarságra az asszimiláció nem jellemző. A szórványterületeken viszont már a magyarság csökkenésének ez az elsődleges oka. Kárpátalja magyar ajkú lakosságának csökkenését némiképpen lassítja, hogy az anyaország határon túli politikájának köszönhetően (kedvezménytörvény) „érdemes” magyarnak lenni, ami a kettős identitású lakosság magyarságtudatát befolyásolta leginkább.

Kárpátalja nemzetiségeinek rangsorában az utóbbi évtizedekben a románság eggyel előrébb lépett, 32 ezres lélekszámával ma már megelőzik a Kárpátalján élő orosz nemzetiségű lakosságot. A román lakosságra is jellemző, hogy tömbben él és a Técsői és a Rahói járás határán, kilenc településen alkotva többséget (14. ábra). Kárpátalja román nemzetiségű lakosságának száma növekszik (elsősorban a relatíve magas természetes szaporulatnak köszönhetően), ugyanakkor alacsony körükben az asszimiláció és a migrációs hajlandóság.

A megye leggyorsabban fogyó nemzetisége az orosz, számuk a két legutóbbi (1989 és 2001) népszámlálás között 49,5 ezerről 31 ezerre csökkent. A fogyás okai hasonlóak az ukrajnai csökkenés okaihoz: asszimiláció, reasszimiláció és alacsony természetes szaporulat. Az orosz lakosság a megye nagyobb városaiban él, ahová a 20. század közepén szakemberekként vagy katonaként telepítették be őket.

A más országokban is tapasztalt bizonytalanság jellemzi a kárpátaljai cigányság létszámát. A 2001-es népszámlálás adatai szerint 14 ezren vallották magukat cigánynak[15], 15%-kal többen, mint 1989-ben. A számbeli bizonytalanságot elsősorban az adja, hogy az együtt élő nemzetek nyelvét elsajátítva egy részük nem cigányként nevezi meg magát, hanem az adott nép nyelvét beszélve ahhoz tartozóként került regisztrálásra (WWW.STAT.LVIV.UA).

Az említett nemzetiségeken túl Kárpátalja etnikai sokszínűségét tovább gazdagítja a Kárpátalján élő ruszin (vagy rutén) lakosság. Hivatalosan Ukrajnában a ruszinokat nem tekintik külön nemzetiségnek, hanem az ukránok egy etnikai csoportjaként kezelik őket. A ruszin lakosságon belül elkülönülnek egymástól a dolisnyákok (síkvidéki ruszinok) és a verhovinai (hegyvidéki) ruszinok (14. ábra). A hegyvidéki ruszinokat további három csoportra osztják: lemkók, bojkók, huculok. Annak ellenére, hogy a hivatalos statisztika csak közel 10 ezer ruszint tart nyílván, turisztikai tekintetben nagy vonzerőt képez egyedi kultúrájuk és sok esetben a még élő hagyományaik.

3.3.3. Vallási felekezetek

A nemzetiségi sokszínűséghez hasonlóan Kárpátalja sajátos vonásai közé tartozik a változatos vallási összetétel. Turisztikai szempontból vonzóvá válhat a vidék, ha valaki lelki késztetésből keresi fel a számára értékes vallási helyszíneket, másrészt az adott terület változatos vallási kultúrája is jelentős érdeklődést indukálhat, különösen, ha számba vesszük az egyes vallási felekezetek sajátságos, Kárpátaljára jellemző kulturális és építészeti hagyatékát.

Kárpátalja vallási megoszlásáról nincsenek hivatalos statisztikai adatok, mivel a népszámlálás kérdései erre nem térnek ki, és az egyházi felekezetek sem publikálnak ilyen

[15] Ukrajnában hivatalosan a roma lakosság cigányként van nyilvántartva.

adatokat. A rendelkezésre álló információk alapján elmondható, hogy a vidék legbefolyásosabb vallási felekezete a *görögkeleti* (más néven ortodox vagy pravoszláv). A pravoszláv hívek száma 700 ezerre tehető, idetartozik az ukránok kétharmada, az oroszok nagyobb része és a románok egy része is. Az Ukrajnában ma működő több ortodox egyház közül a kárpátaljai hívek többségükben a Moszkvai Patriarchátus fennhatóságát ismerik el (MOLNÁR J. 2009C).

A második világháborút megelőzően Kárpátalja lakosságának nagyobb része, elsősorban az ukránok/ruszinok, a *görög katolikus* egyházhoz tartoztak. A vidéken 1646-tól működő egyházat a szovjet időszakban betiltották, 1949-ben „visszacsatolták" a pravoszláv egyházhoz. Kárpátalján a rendszerváltást követően újraszervezték a görög katolikus egyházat, melynek ma 220 ezer főnyi, elsősorban ukrán híve van. A görög katolikus egyház hívei között magyarok is vannak (a kárpátaljai magyarok 9%-a), valamint a románok körében is elterjedt e vallás (KOVÁCS S. 1999).

Kárpátalján a *református* vallást „magyar vallásként" tartják számon és becslések szerint 77 ezren tartoznak soraiba. A magyarságon kívül a cigányság egy része is a református vallást gyakorolja. A kárpátaljai reformátusok zöme a síkvidéki területeken él, itt találhatóak a legnagyobb református gyülekezetek is: Nagydobrony (4900 fő), Beregszász (3100 fő), Visk (3100 fő) (MOLNÁR J. 2009C).

A *római katolikus* vallás híveinek számát tekintve csak a negyedik helyet foglalja el Kárpátalján. A 40 ezer hívő nagyobb része magyar, a kárpátaljai magyarság 21%-a római katolikus. A magyarokon kívül a szlovákok, románok és ukránok is gyakorolják ezt a vallást.

A történelmi egyházak mellett több „új", kisebb egyház is jelen van a megyében (baptisták, szombatisták, adventisták), de híveik számáról nincs megbízható becslés. A rurális közegnek köszönhetően kevés az ateista (4–5%), de a felekezet nélküliek aránya is alacsony 10–20% (CSERNICSKÓ I. – SOÓS K. 2002).

3.3.4. Iskolai végzettség és nyelvi kompetencia

A lakosság iskolai végzettségére vonatkozólag a 2001-es év népszámlálási adatai jelentenek támpontot, amelyben a végzettségre vonatkozó adatokat a lakosság 6 évnél idősebb korcsoportjára adja meg az állami statisztikai hivatal. Kárpátalján ennek megfelelően a 6 évnél idősebb lakosság 7,6%-a rendelkezett felsőfokú és 44,8%-a pedig középiskolai végzettséggel. Az általános (19%) és elemi (15,8%) iskolai végzettséggel rendelkezők mellett a megye lakosságának 8,4%-a nem rendelkezik semmilyen iskolai végzettséggel (WWW.STAT.LVIV.UA).

A lakosság iskolai végzettsége a városokban magasabb. A városi lakosság 14,3%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel, míg a falvakban csak 3,6% ez az arány. Az iskolázottság

térbeli szerkezetét áttekintve elmondható, hogy a síkvidéki lakosság magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik, mint a hegyvidéken élő népesség. Ez problémát jelent, hiszen nagyobb munkaerő-felesleggel a hegyvidéki terület rendelkezik.

Egy-egy desztináció fogadókészségének feltárásánál az iskolai végzettség mellett fontos az adott terület lakosságának nyelvi kompetencia-ismerete. Kárpátalján ilyen tekintetben is sajátos a helyzet, hiszen az együtt élő nemzetek rá lettek „kényszerülve" egymás nyelvének megtanulására. A fentiek ellenére a vidék lakosságának 63%-a nem beszél anyanyelvén kívül más nyelvet, ami a mindennapi életben sok problémát okoz. A csak egy nyelvet beszélők aránya messze az államalkotó ukránok körében a legmagasabb (68,8%). Kárpátalja nemzetiségei közül azok tanulnak meg nehezebben az államnyelven beszélni, akik tömbben élnek. Nem véletlen tehát, hogy a magyarság 41%-a, a románság 49%-a nem beszél anyanyelvén kívül más nyelvet, míg ugyanez az érték a kis számban itt élő szlovák vagy német lakosság esetében 17% körüli.

Kárpátalja lakosságának 37%-a beszél anyanyelvén kívül más nyelven is, de ez a nyelvismeret kimerül a környezeti nyelv ismeretében. A „valós" idegen nyelvet beszélők aránya nagyon alacsony. Kárpátalja lakosságának angol, francia és német nyelvismerete együttvéve is csak 1,13%-ot tesz ki, ami többek között turisztikai szempontból is felettébb kedvezőtlen (OROSZ I. 2009A).

4. Az ember alkotta vonzerők értékelése

A változatos természeti adottságokhoz hasonló sokszínűség jellemzi Kárpátalja kulturális, ember alkotta vonzerőit is. A Kárpát-medence északkeleti szegletében népek, kultúrák, különböző vallási felekezetek hozták létre a vidék jelenlegi értékeit. A korábban, különösen a szovjet időszakban teljesen elszigetelt határ menti terület sok tekintetben megőrizte hagyományos társadalmi és kulturális vonásait. A nemzetiségi sokszínűség és az élő hagyományok révén Kárpátalja kulturális és ember alkotta vonzerői turisztikai szempontból jelentős értéket képviselnek.

4.1. Várak, kastélyok

Az ember alkotta vonzerők köréből kiemelhetjük a várakat, kastélyokat. A Kárpátalján található várak (munkácsi, ungvári, nevickei) és várromok (huszti, szerednyei, nagyszőlősi, királyházai) elhelyezkedése és sűrűsége jelzi, hogy a vidék a múltban az itt található stratégiailag fontos hágók és a sóbányászat miatt nagy jelentőséggel bírt (DESCHMANN A. 1990).

Turisztikai vonzereje és hadászati szempontból is a *munkácsi* vár Kárpátalja legnevezetesebb látnivalója. Történelmének legdicsőségesebb évei a Rákóczi-családhoz, Zrínyi Ilonához és a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharchoz fűződnek. A vár védelmi funkciókon túl a 18–19. században börtönként is működött és a 20. század második felétől egy ideig mezőgazdasági szakiskolának is otthont adott. Turisztikai célú hasznosítása a 20. század hetvenes éveitől kezdődött meg, és ma többek között népművészeti és honismereti kiállítások helyszíne. A vár legnagyobb forgalmú éve a 2007-es év volt, amikor a vár falai adtak otthont a Munkácsy Mihály-kiállításnak. A munkácsi vár ismertségét jól tükrözi, hogy a Kárpátaljára látogató turisták – legyen szó belföldi vagy külföldi turistákról – az esetek döntő többségében felkeresik. A vár jövőjéről a vár tulajdonosának, Munkács városnak sajátos elképzelése van. A középső udvarrész (Rákóczi-tér) helyiségeit, mint kereskedelmi szálláshely (hotel) kívánják bérbe adni, átalakítani. A közel 2–2,5 millió dolláros befektetés révén 100 személyes „VIP” szállodát, 50–75 fős éttermet és konferenciatermet kívánnak kialakítani. A projekthez már évek óta keresik a befektetőt, annak ellenére, hogy számos szakmai társaság tiltakozott a vár ilyen jellegű hasznosítását, átalakítását illetően (BEFEKTETÉSI AJÁNLATOK KATALÓGUSA 2008–2009).

A munkácsi várral Kárpátalján csak az *ungvári* vár vetekedhet, éves forgalma megközelíti a 100 ezer főt. A várat a 14. század elejétől négy évszázadon keresztül a Drugeth-

család birtokolta, a védművek kiépítése is az ő idejükben történt. Bercsényi Miklós idejében a fellegvárat palotává alakították át, majd a 18. század végétől a görög katolikus papi szeminárium igényeinek megfelelően rendezték be. A papnevelde dísztermének freskói napjainkban is megtekinthetőek az épületben. Ma a vár falai adnak otthont a Kárpátaljai Helytörténeti Múzeumnak és Képtárnak. Nagy hangsúlyt fektetnek a vár és az itt található kiállítások szakszerű fejlesztésére. Ennek jegyében 2009-ben a fellegvár pincesorában „degusztációs" helyiséget nyitottak. A vár mellett található skanzen nagyban elősegíti az ungvári vár turisztikai értékesítését.

A kárpátaljai várak, várromok idegenforgalmi hasznosításának bővítése már egy ideje folyamatos napirendi pontként szerepel a megyei fejlesztési hivatalnál. A turisztikai desztinációként jól hasznosított munkácsi és ungvári vár továbbfejlesztése mellett nagy hangsúlyt kap a többi létesítmény bevonása a turisztikai kínálatba, hiszen azok egyelőre csak potenciális vonzerőként vannak jelen. A két legkönnyebben „feltárható" létesítmény a nevickei vár – melynek jelentős része még fennmaradt – és a Beregszentmiklóson található várkastély. Mindkét létesítmény az elvégzett szakértői felmérések alapján a *közepesen* fejleszthető várak közé sorolható. A többi kárpátaljai vár (huszti, szerednyei, nagyszőlősi, királyházai, kovászói, viski) – az ungvári és munkácsi várat kivéve, amelyek magas minősítést értek el –, az alacsony és nagyon alacsony kategóriában végzett. Ezek fejlesztésére ennek megfelelően a közeljövőben, látva a mostani gazdasági problémákat, nem igen lesz lehetőség (KONCEPCIÓ 2009).

A *nevickei vár* turisztikai célú hasznosítása nem új keletű dolog. Az Ungvártól északra 12 km-re lévő vár a 17. század közepétől nem funkcionál erődként, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem ugyanis a Drugeth-családdal folytatott harcát követően leromboltatta. A 19. század végén viszont a környék lakosságának egyik kedvelt kirándulóhelyévé vált. 1879-ben az ungi erdészet a várrom alatt parkot alakítottak ki, és megindultak a várban is a helyreállító munkálatok. A szovjet időszakban a várhegy alatt ifjúsági tábor működött, de ezek az intézmények a rendszerváltást követő időszakban teljesen leépültek. Ma ismét napirendre került a várnak és környékének turisztikai hasznosítása. A korábbi ifjúsági üdülő helyén (amely a vártól 250-300 m-re van) ismét építkezés folyik, de sok problémát okozott a vár tulajdonjogaira vonatkozó bizonytalanság, hiszen hivatalosan nem szerepelt sem a szomszédos település, sem a járás, sem a megye, tulajdonában (15. ábra) (DESCHMANN A. 1990; KONCEPCIÓ 2009).

15. ábra

Építkezés a nevickei vár mellett, az egykori ifjúsági szállás helyén

Fotó: Berghauer S. 2010.

A *Beregszentmiklóson* található várkastély átalakítása, hasznosítása egyelőre csak terv, illetve befektetői projekt stádiumában van. A létesítményen jelentős felújítást kell végezni, ennek költségét 2008-ban 200 millió hrivnyára becsülték (kb. 35-40 millió dollár). A felújítást, hasznosítást hátráltatja, hogy a szovjet időszakban háromszintes lakóházakat (hruscsovkákat) építettek közvetlenül a várkastély mellé. A tervek alapján művészeti műhely és étterem is működne a várpalotában (BEFEKTETÉSI AJÁNLATOK KATALÓGUSA 2008–2009).

A fentebb már bemutatott várakon kívül a vidéken élő, vezető szerepet betöltő nemesi családoknak állítanak emléket a kárpátaljai kastélyok. A legjelentősebbek közülük a nagyszőlősi Perényi-kastély (16. ábra), a beregvári Schönborn-kastély, a munkácsi Rákóczi-kastély, a beregszászi Bethlen–Rákóczi-kastély, a szentmiklósi Telegdy–Rákóczi-várkastély, a beregszászi Schönborn-vadászkastély. Ezeknek a reprezentatív épületeknek is csak kisebb részét – a beregszászi Bethlen–Rákóczi-kastély egy részében múzeum, a beregvári Schönborn-kastélyban a Kárpáti szanatórium adminisztratív része működik – hasznosítják idegenforgalmi célokra, többségük vagy funkció nélkül áll, vagy teljesen más szerepet tölt be (nagyszőlősi Perényi-kastély például jelenleg a helyi tanügy épülete) (HORVÁTH Z. – KOVÁCS S. 2002).

16. ábra

A nagyszőlősi Perényi-kastély

Fotó: Berghauer S. 2008.

4.2. Templomok, fatemplomok, kolostorok

A megye sokszínű kultúrájának sajátos megtestesítői a templomok és a kolostorok. A középkorban épült, s fennmaradt templomok Kárpátalja alföldi részén találhatóak és eredetileg katolikus templomként épültek. A ma még meglévő román kori templomok többsége átépített formájában látható, és jellemző, hogy többségük református templomként működik (Palágykomoróc, Beregdéda, Jánosi). A román kori templomok közül a legértékesebb a ma görög katolikus templomként működő gerényi rotunda (körtemplom). A templom középső része hatszögletes félköríves kiképzésű és felül kupoladobként folytatódik. A körtemplom ritkaságnak számító építészeti megoldásán kívül – a Kárpát-medencében még három hasonló templom ismert – freskói is nevezetesek, melyeket 1360 körül festettek itáliai, vagy Itáliában képzett művészek (DESCHMANN A. 1990).

A megye gótikus templomai közül a legjelentősebbek a beregszászi és a nagyszőlősi katolikus templomok, melyek mérete és művészi kivitelezése jól tükrözik a települések korabeli státuszát. A gótikus templomok sorában külön érdemes megemlíteni néhány református templomot. Ilyenek a huszti és a viski festett mennyezetű erődtemplomok, valamint a técsői és csetfalvai festett kazettás mennyezetű templomok.

Kárpátalja hegyvidéki településeinek hangulatát nemcsak a festői táj, hanem a fatemplomok változatos formavilága is fokozza. A kárpátaljai fatemplomok a népi művészet

egyedi színfoltjai, gótikus vagy barokk stílusjegyeket hordoznak. Felépítésük szerint négy elrendezési módot követnek, de talán célszerűbb őket építőik, a Kárpátalján élő ruszin néprajzi csoportok alapján elkülöníteni (lemkó, bojkó, hucul és dolisnyák). A legkülönlegesebb látványt a megye keleti részén található hucul fatemplomok jelentik. A sajátos ötös tagolódású, kereszt elrendezésű templomok közül a legismertebb a kőrösmezői Sztrukivszka -templom (HORVÁTH Z. – KOVÁCS S. 2002).

A vidék fatemplomainak egyediségét jelzi, hogy jelenleg is folyamatban van két kárpátaljai (Kőrösmező, Uzsok) és hat nyugat-ukrajnai fatemplomnak az UNESCO örökségvédelmi listájára való felvétele (17. ábra; 9 melléklet). A fatemplomok fennmaradásával, értékeik megóvásával kapcsolatban a szakértők többsége megjegyzi, hogy a nem szakszerű restaurálás, tetőszerkezetük „elbádogosítása” jelenti a legnagyobb veszélyt.

Egyedi kulturális színfoltja Kárpátaljának az ungvári görög katolikus székesegyház és püspöki palota, melyet a vidék legszebb épületegyüttesének is tartanak. Az eredetileg jezsuita rendháznak készült épület a rend feloszlatását követően lett a vidéken 1646-ban létrejött görög katolikus püspökség tulajdona (DESCHMANN A. 1990; KOVÁCS S. 1999).

17. ábra

A kőrösmezői Sztrukivszka-fatemplom a Fekete-Tisza völgyében

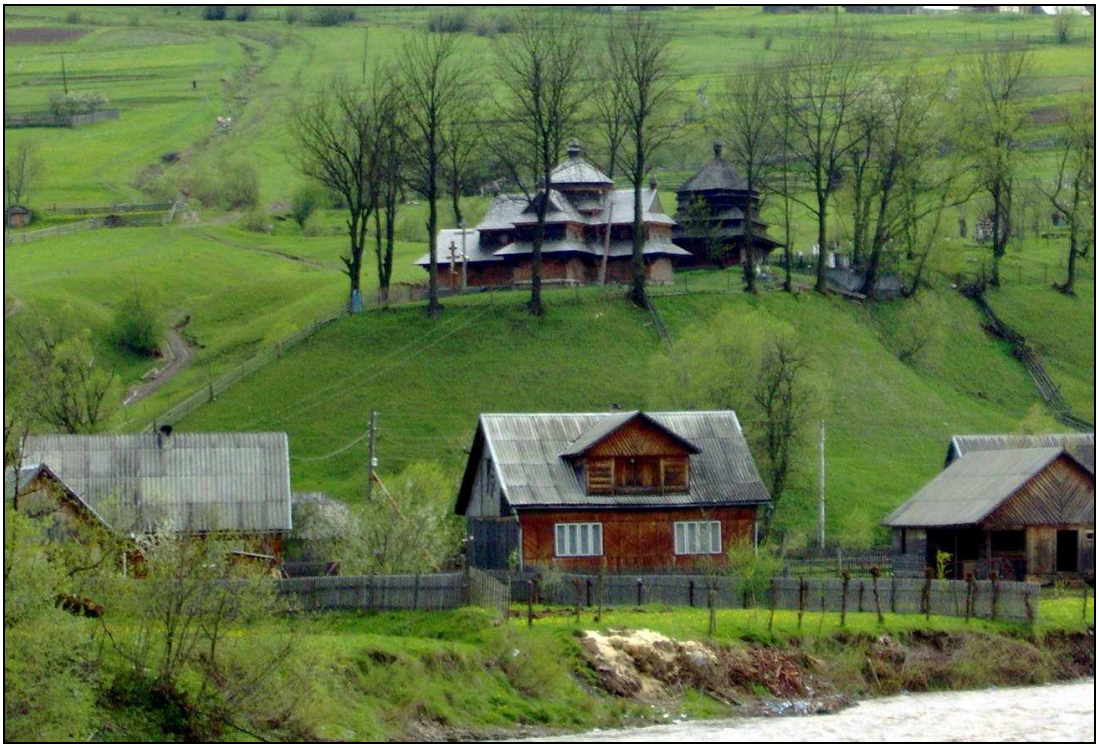

Fotó: Berghauer S. 2009.

A megye területén harminc kolostor működik, melyek többsége pravoszláv, de találunk görög katolikus és katolikus kolostorokat is. Legismertebbek az Csernek-hegyi bazilita

kolostor (Munkács) és a nagyszőlősi ferences kolostor, melyek a turisták számára is látogathatóak.

Kárpátalján 44 múzeumot tartanak nyílván. Ezek nagyobbrészt néprajzi, illetve képzőművészeti jellegűek, de található itt földtani, könyvtörténeti, zoológiai, erdészeti és történelmi gyűjtemény is. A turisták által közkedvelt az ungvári skanzen, a Beregszászban kialakított Beregvidéki Múzeum, illetve a Kárpátaljai Helytörténeti Múzeum és Képtár (Ungvár) (BERGHAUER S. 2009).

4.3. Fesztiválok, rendezvények

Nagy tömegeket mozgatnak meg a vidéken megrendezett fesztiválok, rendezvények. Kárpátalján 2009-ben a résztvevők száma elérte a 750 ezer főt. A választék nagy, szinte valamennyi település, nemzetiség, vallási felekezet szervez valamilyen fesztivált, rendezvényt vagy zarándoklatot. Ezek sorában valamennyi kárpátaljai nemzetiség, etnikum képviselteti magát. Az ukránoknál megemlíthetjük „A szláv kultúra fesztiválja" rendezvényt, hasonló a kárpátaljai román népdalfesztivál a „Mărțișor", a hucul „Brinza-fesztivál", a „Szlovenszka veszelica" a helyi szlovákoknál és a kárpátaljai magyarok által Péterfalván rendezett „Átall mennék én a Tiszán…" népzenei és néptánc-vetélkedő. Természetesen közös rendezvényeket is tartanak a helyi nemzetiségek, Kárpátaljai kisebbségek fesztiválja, Sós tavak melódiái.

A rendezvények sorában teljesen megszokott az egyes települések fennállását, sajátosságait kiemelő rendezvény. Ilyen jellegű rendezvény a Guton rendezett községnapja, melyen pünkösdi királyválasztás is van, a bilkei falunap, amelyet Iván Fircák-Kroton emlékére rendeznek (a 20. század közepén élt személyt tartották a kor legerősebb emberének), vagy az ungvári városnap, amely zenei rendezvényekkel és tűzijátékkal színesítve zajlik.

Nem maradnak el a kifejezetten hagyományőrzési céllal rendezett események sem. Ilyen a Salánkon rendezett Jurta-tábor, a januárban, a régi pravoszláv naptár szerint, a megyében több helyszínen rendezésre kerülő „Kárpátaljai Betlehemes", vagy a Rahón rendezett a pásztorok kikísérése a havasi legelőkre. A kifejezetten szakmai, kulturális rendezvények sorát színesíti a Kárpátaljai Nyári Kölcsey Pedagógusakadémia vagy a Nemzetközi Borfesztivál Beregszászon, a Nemzetközi Színháznap és a Turjevrocentr nemzetközi turisztikai kiállítás Ungváron.

Kárpátalján évente több nemzetközi jelentőségű sporteseményt is szerveznek. A jelentősebbek viszonylag nagy népszerűségnek, látogatottságnak örvendenek, mint például a „Druzsba" nemzetközi atlétikaverseny, a Kárpátok Eurorégió-vívóverseny, „Vizsibu" nemzetközi labdarúgótorna, Kárpátok-kupa nemzetközi kézilabdatorna, illetve az azonos

néven megrendezendő nemzetközi ejtőernyős verseny Volócon (TARPAI J. – DANCS K. 2008; SZVITLIK, J. 2010).

Kárpátalja turisztikai vonzerőit tárgyalva feltétlenül említést kell tennünk a helyi *autentikus népi kultúra* elemeiről, melynek részét képezi a hagyományos gazdálkodás, a népi gasztronómia, a kézművesség, a népi díszítőművészet, a szellemi műveltség (népköltészet, népzene), a népszokások, az építészet. Ezek egyelőre csak mint potenciális vonzerők léteznek, de a nemzetközi példákat ismerve (Hollókő, Holašovice, Vlkolinec) javasolható az egyes települések, településrészek (Alsókalocsa, Felsőszinevér) egyedi épített, kulturális és táji környezetének az UNESCO örökségvédelmi listájára való felvétele.

Hasonló súlya lehet a jövőben a terület néprajzi tájainak is. A trianoni döntést követően, Kárpátalja elcsatolásán túl, a Kárpát-medence néprajzi tájait is felszabdalták. A politikai enyhüléssel a néprajzi tájak összekötő kapocsként is működhetnek a szomszédos országok turisztikai együttműködésében. Egyelőre viszont az ebben rejlő lehetőségeket nem fedték fel a turizmus fejlesztésének koncepcióiban (BERGHAUER S. – GYURICZA L. 2010).

A fentebb felsorolt kulturális vonzerők nem tartalmazzák a megye teljes, turisztikailag hasznosítható erőforrásainak listáját, de ezekből is kitűnik, hogy a rendelkezésre álló turisztikai erőforrások változatosak, jelentősek és nemzetközi szinten is megfelelő súllyal rendelkeznek. A meglévő turisztikai termékek mellett Kárpátalján sok az olyan, idegenforgalom számára még feltáratlan vagy csak részben feltárt erőforrás, amely a térség sajátos történelmi, elszigetelt fejlődéséből fakadóan egyre jelentősebb értéket képvisel. Ezek, a helyi kulturális adottságokból fakadó értékek jelzik, hogy Kárpátaljának a kulturális, öko- és az alternatív turizmus fejlesztése terén kell továbblépnie, különös figyelmet fektetve értékeinek megóvására.

Az ember alkotta vonzerőket értékelve kitűnik, hogy jelenleg a megyében elsősorban az épített örökség hasznosítása van napirenden, a szellemi kultúra értékeinek alárendelt szerepet tulajdonítanak. Általános probléma, hogy a vonzerőként működő kulturális erőforrások turizmuson belüli súlyát szinte lehetetlen megbecsülni. Egy-két esettől eltekintve, nincsenek hivatalos forgalomra, látogatottságra vonatkozó adatok (még becslések sem), és ezen felül a „szürke értékesítés” is erőteljesen érvényesül. Másrészt, a társadalomföldrajzi adottságok feltárásánál már tapasztalt erős koncentráció jellemző a kulturális vonzerők területi megoszlására. A hasznosítás alatt álló idegenforgalmi vonzerők a megye síkvidéki területén helyezkednek el. A társadalomföldrajzi periférián lévő hegyvidéki járások ember alkotta vonzerőinek hasznosítása külön figyelmet érdemel, és egy tudatos megyei

turizmusfejlesztésnek az autentikus népi kultúra elengedhetetlen részévé kell, hogy váljon. Ennek alapját, a már ma is nemzetközi hírnévvel rendelkező ruszin fatemplomok képezhetik.

5. A turizmus keresletének és kínálatának elemzése

Az elmúlt években Kárpátalja turizmusa jelentős változásokon ment keresztül. A tágabb értelemben vett térségben fontos nemzetközi események történtek az Európai Unió bővülése révén. A korábban jelentősnek számító „megélhetési" turizmus és „csencselés" csökkent, és helyét valós turisztikai termékek, valamint egy szelídebbnek mondható bevásárlóturizmus vette át. A változásoknak köszönhetően valamelyest könnyebb lett a határátlépés, még a határellenőrzési rend szigorítása ellenére is, és javult a térség idegenforgalmi imázsa. Ezek a tényezők és a belső, Ukrajna gazdaságát érintő fontos átalakulások jól észlelhető változásokat idéztek elő a megye turisztikai forgalmában, mivel a belső kereslet is átalakulásnak, fejlődésnek indult. Mindez párhuzamosan zajlott az idegenforgalom szerkezetének átalakulásával, a magántőke térnyerésével, továbbá ehhez társult a turizmus gazdaságon belüli szerepének megváltozása is (BERGHAUER S. 2008A).

5.1. A vendégforgalom elemzése

Kárpátalja turistaforgalmának számszerűsítése esetében is az ukrajnai turizmusra általában jellemző, meglehetősen szélsőséges adatokkal találkozhatunk. A megyei statisztikai hivatal ebben az esetben is csak a hivatalosan bejegyzett *turisztikai vállalkozások*, a *kereskedelmi szálláshelyek* és az *egészségturizmus* adatait taglalja, és azokat is teljesen külön kezeli egymástól. Ezáltal nem kaphatunk összefüggő, „teljes" képet Kárpátalja turizmusáról, hiszen minden más turisztikai információt – többek között a megyében kialakulóban lévő turisztikai termékekre vonatkozó adatot – mellőz. A Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal Európai Integrációs és Turisztikai Főosztálya az utóbbi években szintén közöl adatokat a megye idegenforgalmáról. A főosztály által közzétett adatok a megye „teljes" turistaforgalmát mutatják be. Részletességük elmarad a hivatalos statisztika adatokétól, és problémát jelent, hogy a turisztikai főosztály által közzétett információk sem biztosítanak tökéletes statisztikai hátteret. A magánvállalkozók ugyanis nem kötelesek adataikat beszolgáltatni, és a publikus adatok meglehetősen szűk háttérinformációt tartalmaznak. Másrészt a turizmushoz kötődő „szürke-", illetve „feketegazdaság" mutatói az országban és a megyében is meglehetősen nagy arányt képeznek és a főosztály számára sem kimutathatóak.

5.1.1. A turisták száma Kárpátalján

Kárpátalja turistaforgalma a turisztikai főosztály adatai szerint 388 ezer fő volt a 2009. évben, de becslések szerint a valós érték közelebb állhat az 500-600 ezerhez (HOBLIK-

MARKOVICS, N. M. 2010). A turisztikai főosztály számára nem észlelhető forgalom a falusi turizmus, az „önállóan” szervezett, illetve a barátok, rokonok által szervezett utak résztvevőit takarja. Ide tartoznak továbbá az egyházi, felekezeti, valamint a csak időszakosan bekapcsolódó kollégiumok által nyújtott szolgáltatások. A megye turistaforgalma az utóbbi hét esztendőben, kisebb ingadozások mellett, növekvő tendenciát mutat (18. ábra). Az 2007. év alacsony forgalma a téli szezonban tapasztalt „hószegénység” következménye, míg 2009-ben a gazdasági válság váltott ki hasonló hatást. A 2010-re vonatkozó előzetes információk a forgalom élénkülését jelzik (+15-20%) (BIRKOVICS, V. I. 2009; WWW.CARPATHIA.GOV.UA).

18. ábra

Turistaforgalom Kárpátalján (ezer fő)

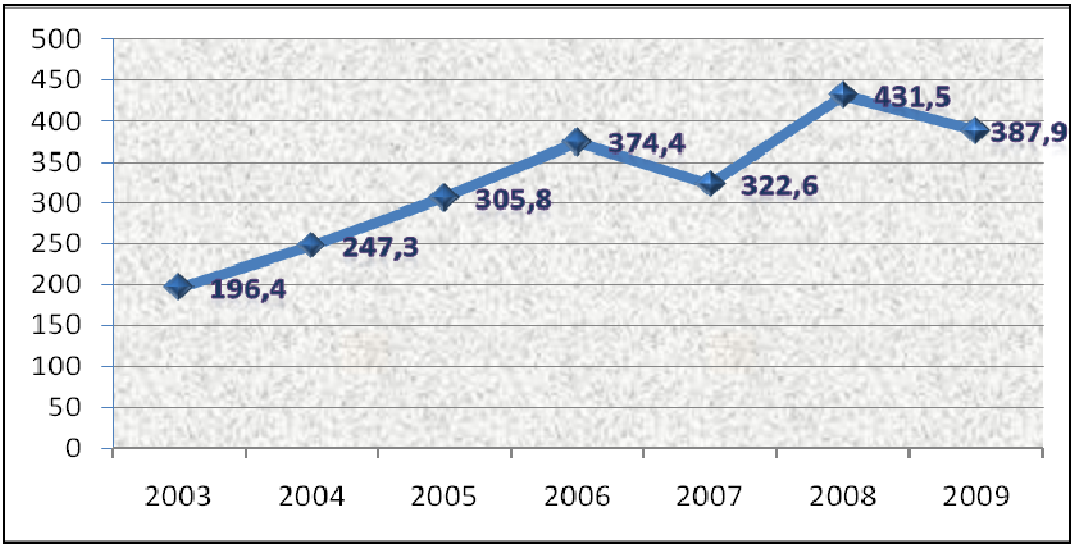

Forrás: Szocska, K. 2007; Birkovics, V. I. 2009; Szerkesztette: Berghauer S.

A megyébe érkező turisták ellátását 328 turisztikai létesítmény biztosítja. Számuk az utóbbi években, 2004 és 2009 között, 55-tel emelkedett és jelenleg főszezonban 21 ezer turista egyidejű fogadását tudják biztosítani (12. táblázat). A bővülés elsősorban a kisebb, magánkézben lévő intézmények növekvő számának köszönhető, de ezek működését jellemzi leginkább az időszakos, szezonális jelleg. A privát vállalkozások térnyerése mellett az idegenforgalmi létesítmények tulajdonviszonyaira jellemző, hogy a külföldi tőke egyelőre nagyon kis hányadát birtokolja a piacnak (2%), ami elsősorban az országban meglévő sajátos befektetői környezettel indokolható (SZOCSKA, K. 2007; WWW.CARPATHIA.GOV.UA).

Folyamatos növekedés jellemzi a megye idegenforgalmának bevételeit is, hiszen a teljes forgalom összege a 2004-től 2009-ig terjedő időszakban 91,4 millió hrivnyáról 250,7 millió hrivnyára növekedett. A látványos fejlődés ellenére ebben az esetben is érdemes számításba venni a szóban forgó periódus inflációját. Különösen igaz ez a 2009. év adataira, hiszen a 2008. év válsága jelentős inflációval járt.

12. táblázat

Kárpátalja turisztikai létesítményeinek száma és az általuk nyújtott szolgáltatások összértéke (2004–2009)

	2004	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**
Turisztikai létesítmények száma	273	273	298	299	318	328
A turisztikai létesítmények által nyújtott szolgáltatások összértéke (millió hrivnya)	91,4	115,7	134,3	177	249,9	250,7

Forrás: Szocska, K. 2007; Birkovics, V. I. 2009;
Szerkesztette: Berghauer S.

Kárpátalja turizmusára két főszezon jellemző, a nyári és a téli. A nagyobb forgalom a nyári időszakra esik, a turisták 40%-a a három nyári hónapban érkezik a megyébe. A nyári főszezon hónapjai közül is a július emelkedik ki, erre a hónapra esik az éves forgalom 15-18%-a. A téli főszezon ennél jóval instabilabb, forgalma egyértelműen a lehullott hó mennyiségétől függ, és különösen a karácsony, illetve újév közötti időszak jelent kimagasló forgalmat. Helyi sajátosság ilyen tekintetben, hogy az ukrán lakosság a „régi", ortodox naptár szerinti karácsonyt (január 6-7.) és a január közepén lévő „régi" újévet is megünnepli (január 14.).

Kárpátalja idegenforgalmában a legkisebb forgalom kora tavasszal (általában április) és késő ősszel (november) jelentkezik. A szezonális jelleg elsősorban a kisebb méretű, területi differenciálódás szerint a hegyvidéki térszíneken lévő egységeket érinti érzékenyebben. Legkevésbé a nagy kereskedelmi szálláshelyek (hotelek), illetve a szanatóriumok érzik a szezonális ingadozás negatív hatásait. A nagyobb forgalmú egészségturisztikai létesítmények a Szolyvai és a Munkácsi járásban, míg a kereskedelmi szálláshelyek zöme a síkvidéken – elsősorban Ungvár, Munkács környékén – összpontosul (SZOCSKA, K. 2007; HERZANICS, V. M. – STROBLYA, J. J. 2009).

5.1.2. A turisztikai vállalkozások és utazási irodák forgalma

A hivatalos állami közeg a megyei statisztikai hivatal által közölt turistaforgalmat tekinti mérvadónak, amelyről már korábban is kiderült, hogy túl szűken értelmezi az idegenforgalomra vonatkozó adatokat. A statisztikai hivatal közlése értelmében 2010-ben a megyében hivatalosan 112 turisztikai vállalkozást jegyeztek be, melyek 52 ezer turistát és 22 ezer kirándulót szolgáltak ki az év során (13. táblázat). Míg a turisztikai vállalkozások száma a hivatalos statisztika alapján megduplázódott, addig forgalmuk az elmúlt 10–11 évben folyamatosan csökkent és 2010-ben elérte az abszolút mélypontot. A változások előidézésében (az Ukrajnában

tapasztaltakhoz hasonlóan) nem egyszerűen a turisztikai kereslet változása áll, hanem a külső-belső tényezők együttes hatása, melynek eredményeként az utazási irodák és utazásszervezők számára kedvezőtlen változások történtek. Ezek sorában meg kell említeni a 2004–2005-ös időszakot, amikor is megszigorították az idegenforgalmi törvényt (többek között érzékenyen érintette az utazási irodákat és turistaszervezőket a kaucióemelés), valamint hasonló eredményt váltott ki az Európai Unió részéről a schengeni vízum bevezetése, ami elsősorban a nemzetközi turistaforgalmat érintette. Az ezredfordulót megelőző években jóval százezer fölötti volt a megyéből külföldre utazó ukrán turisták száma (1999 – 175 ezer fő), míg 2010-ben csak ennek a töredékét jegyezték be (11,4 ezer fő). A drasztikus változásokat viszont a turisták utazási céljainak a megváltozása is nagyban befolyásolta (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2005; 2011).

13. táblázat

A turisztikai vállalkozások tevékenysége Kárpátalján (1999–2010)

(A Kárpátalja Megyei Statisztikai Hivatal adatai alapján)

	1999	**2001**	**2003**	**2005**	**2007**	**2009**	**2010**
Turisták száma (ezer fő)	218,9	71,1	91,1	63,8	73	56,3	52,1
Kirándulók száma (ezer fő)	52,5	53,9	67,6	45,7	44,1	28,4	22,1
Vendégéjszakák száma (ezer fő)	981,7	456,5	542	329,1	298,2	143,8	113,6
A szolgáltatások összértéke (millió hrivnya)	n.a.	11,6	19,4	22,1	28,5	27,5	28,2
Foglalkoztatottak száma	n.a.	1370	1105	659	524	454	397

Forrás: Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2006; 2010; 2011.
Szerkesztette: Berghauer S.

Napjainkban a kárpátaljai turisztikai vállalkozások szolgáltatásait igénybe vevő turisták elsősorban pihenés, szórakozás (71%) céljával utaznak. Az üzleti és hivatalos ügyben (20%), illetve sportolási és gyógyulási céllal történő utazások (2%) mind a kiutazó, mind a beérkező turisták adatait megvizsgálva alacsony számúnak mondhatóak. Korábban viszont, különösen a kiutazó ukrán állampolgárok esetében, teljesen más arányok voltak jellemzőek. 1999-ben szervezett keretek között 174,7 ezer ukrán állampolgár utazott külföldre. A szóban forgó évben a kiutazó turisták körében a *hivatalos és üzleti ügyben* (31,5%), illetve az *egyéb* (44%) céllal történő utazások részaránya 75,5% volt. 2010-ben a szervezett keretek között kiutazó ukrán állampolgárok körében már a két említett kategória együtt sem érte el az 1%-ot (19. ábra). Mindez nem magyarázható mással, mint a jelenlegi utazási irodák, utazásszervezők szerepkörének megváltozásával, a turisztikai piac átalakulásával. Az ezredfordulót

megelőzően ezek a vállalkozások részesei voltak a helyi „csencselés” folyamatának, hiszen sok kárpátaljai lakos csak szervezett keretek között tudott nyugati irányba utazni. Mindebből kitűnik, hogy a határátlépési rend és a jogszabályok módosítása megváltoztatta az utazási irodák, utazásszervezők szerepkörét, és „valódi” turisztikai feladatokkal ruházta fel azokat. De ennek megfelelően forgalmuk az ezredfordulót követően látványosan visszaesett (13. táblázat).

19. ábra

Az utazási irodák, utazásszervezők szolgáltatásait igénybe vevő kiutazó ukrán állampolgárok utazási cél szerinti megoszlása (1999; 2010)

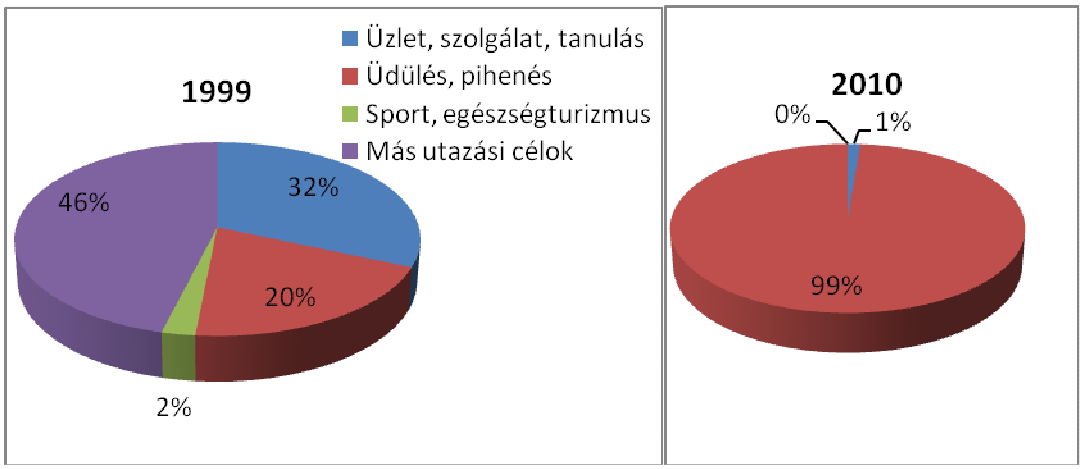

Forrás: Turizmus Kárpátalján 2002; Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2011
Szerkesztette: Berghauer S.

2010-ben a turisztikai szolgáltatásokat igénybe vevő ukrán állampolgárok (11,4 ezer fő) kifejezetten üdülési céllal lépték át az ország határait. Utazásaik során elsősorban Törökországot (22%), Magyarországot (16,8%), Horvátországot (14,8%), Szlovákiát (14,6%) és Egyiptomot (13,8%) keresték fel. Az országos viszonyokat ismerve különösen szembetűnő, hogy Oroszország nem szerepel a fontosabb turisztikai desztinációk között (2010-ben szervezett keretek között 12 fő (!) utazott Oroszországba) (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2011), ami elsősorban a megye Oroszországtól való távolságával magyarázható.

A Kárpátaljára szervezett keretek között érkező *külföldi* turisták száma az utóbbi öt esztendőben csökkenő tendenciát mutatott, különösen a 2009-es év jelentett nagy visszaesést (20. ábra). A legnagyobb forgalmat képviselő 2005. évhez képest számuk 47%-kal esett vissza a szóban forgó évben, de a válságot követő évben (2010) 10%-os növekedés volt tapasztalható. A megyébe érkező külföldiek körében folyamatosan emelkedett a pihenési, üdülési céllal érkezők aránya (2000 – 33%, 2010 – 83%), és némi ingadozás mellett számuk az utóbbi tíz évben megnégyszereződött. Mindez a megye turisztikai piac fejlődését igazolja

és részben ellentmond a csökkenő tendenciáknak (13. táblázat; 20. ábra). A 2010-es év ugyan kisebb turisztikai forgalmat hozott a megyének, de a negatív mutatók elsősorban a belföldi turizmus és kirándulók forgalmának a csökkenéséből fakadt.

20. ábra

A turisták számának változása Kárpátalján 2005–2010 között

(A Kárpátalja Megyei Statisztikai Hivatal adatai alapján)

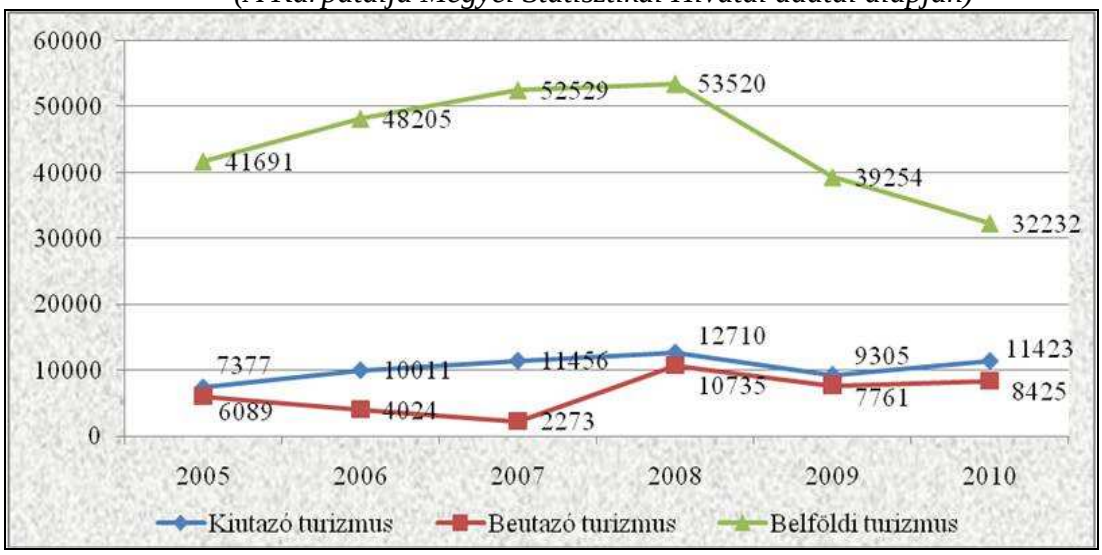

Forrás: Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2006; 2011. Szerkesztette: Berghauer S.

A külföldi turisták 60%-a az Európai Unió területéről érkezik. A nyugatra lévő országok közül 2010-ben Magyarország volt a legaktívabb (14. táblázat). Szembetűnő a magyarországi és szlovákiai turisták 2007–2009 közötti elmaradása, ami a korábban jelentős bevásárlóturizmus kapcsán kialakuló pozitívabb országimázs lankadásából fakad, továbbá abból, hogy a külföldi utazásszervezők egy része a helyi viszonyokat, a falusi turizmust megismerve, saját, a statisztikai adatok számára egyelőre nem látható módon oldja meg az utazásszervezést. A volt szovjet tagköztársaságok területéről a regisztrált turisták 38%-a érkezik (2010). Az utóbbi években a közelebb található, politikailag kevésbé terhelt államközi kapcsolatokkal jellemezhető Fehéroroszország átvette Oroszország szerepét és jelenleg a turisztikai irodák, valamint utazásszervezők forgalmának negyedét biztosítja. A kereskedelmi szálláshelyek közül a külföldi vendégek a színvonalasabb szálláshelyeket, hoteleket részesítik előnyben (77,5%), és átlagosan 2,1 vendégéjszakát töltenek Kárpátalján (BERGHAUER S. 2009A; KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2011).

14. táblázat

A Kárpátaljára érkező külföldi turisták országok szerinti megoszlása

(A Kárpátalja Megyei Statisztikai Hivatal adatai alapján)

Ország	**Turisták száma (fő)**					
	2005	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**
Fehéroroszország	1170	1042	1577	1880	1602	2072
Magyarország	2857	2844	1528	1720	1275	1858
Csehország	675	409	922	1731	1337	1093
Oroszország	1750	1352	1070	1283	895	876
Szlovákia	1433	1557	1026	1137	567	725
Lengyelország	547	690	383	656	514	218
Összesen (az adott évben)	*14728*	*11726*	*8985*	*10735*	*7761*	*8425*

Forrás: Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2006; 2008;2011.
Szerkesztette: Berghauer S.

A *belföldi* turisták száma erős ingadozást mutat, de a 2004-es évet követően számuk növekedett. Kivételt ez alól a statisztikailag legutóbb lezárt két év képez (2009, 2010), minek hátterében a gazdasági válság hatásai állnak. A recesszió a belföldi turizmust és a kirándulók forgalmát érintette erőteljesebben, és mindkét esetben az elmúlt időszak legkedvezőtlenebb éve volt a 2010. esztendő. Utazásaik során a belföldi turisták nagyobb része (52%) a kedvezőbb árfekvésű ifjúsági és turistaszállókban száll meg, de a hoteleket, színvonalasabb szálláshelyeket választó belföldi vendégek aránya valamelyest emelkedett (39,1% – 2010). Az utóbbi évtizedben a felére csökkent a belföldi turisták által a célterületen eltöltött vendégéjszakák száma, és 2010-ben ennek értéke 3 vendégéjszaka/fő volt.

Az ezredfordulót követően Kárpátalján jelentősen visszaesett a turisztikai vállalkozások forgalma, az eltöltött vendégéjszakák száma, valamint a foglalkoztatottak aránya is a harmadára csökkent. A leépülés csak részben jelent negatív változást, hiszen az idegenforgalmi piac jelentős átalakuláson megy keresztül, erősítve a „valódi" turisztikai termékek térnyerését, továbbá mindez azt is jól jelzi, hogy a hivatalos statisztika is jelentős átalakításra szorul. Kárpátalján a turisztikai szolgáltatások jellege, tartalma sokat fejlődött, és a hivatalos statisztika szerint is jelentősen emelkedett a szektorban a szakképzett és diplomás munkaerő aránya, továbbá az 1999-től igénybe vett szolgáltatások bruttó értéke is megháromszorozódott. A 2008 második felében kibontakozó válság hatásai a gyenge alapokkal rendelkező statisztikában is jól kimutatható visszaesést eredményeztek, és az is kitűnik, hogy míg a megye nemzetközi turistaforgalma 2010-ben pozitív irányba fejlődött, a belföldi turistaforgalom és a kirándulók száma, a gyengélkedő gazdaság következtében, tovább romlott.

5.1.3. A kereskedelmi szálláshelyek forgalma Kárpátalján

Az utóbbi években jelenős növekedés tapasztalható Kárpátalja kereskedelmi szálláshelyeinek kapacitásában és vendégforgalmában. A 2000-es évtől 2010-ig 36-ról 67-re emelkedett a regisztrált kereskedelmi szálláshelyek száma, és jelenleg 33 szálloda, 17 ifjúsági és turistaszálló, 3 vendégház, 2 motel, 1 kemping, 11 egyéb kereskedelmi szálláshely van a megyében. Az intézménybővülés nagyobbrészt az új szálláshelyek megjelenésével, kisebb részt egyes egészségturisztikai intézmények átminősítésével magyarázható.

A szálláshelyek számának növekedése pozitívan hatott a szálláshely-kapacitás alakulására is, hiszen 2000 óta a szobák és férőhelyek száma, kisebb ingadozásoktól eltekintve, folyamatosan bővült (15. táblázat). 2010-ben a szobák száma elérte a 2512-t, a férőhelyek száma pedig meghaladta az 5380-at (2000-ben 1395/2839). Jelentősen megnőtt a kereskedelmi szálláshelyek alapterülete is, melynek jelenlegi értéke 126,8 ezer m^2, és átlagosan 63,6 m^2 jut egy szobára/ lakóhelyiségre (2000-ben ez az érték 23,4 m^2 volt) (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2011).

15. táblázat

Kárpátalja kereskedelmi szálláshelyeinek száma és kapacitása (2000–2010)

(A Kárpátalja Megyei Statisztikai Hivatal adatai alapján)

	2000	**2002**	**2004**	**2006**	**2008**	**2009**	**2010**
Kereskedelmi szálláshelyek száma	36	35	42	39	61	69	67
Szobák száma	1395	1307	1499	1651	2523	2621	2512
Férőhelyek száma	2839	2579	3147	3496	5367	5554	5380

Forrás: www.stat.uz.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

Az utóbbi évtizedben a kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalma folyamatoson emelkedett, 84,2 ezer (2000) főről 130,7 ezer (2008) főre, de a gazdasági válság hatására 2009-ben és 2010-ben jelentős visszaesés tapasztalható (21. ábra). Nem követte az elmúlt évek növekvő tendenciáját a külföldi vendégek számának gyarapodása. A 2005-ben elért maximumot (34,5 ezer fő) követően számuk évről évre csökkent, és a 2009-es mélypontot követően (15,3 ezer fő) 2010-ben már 14%-os javulás volt tapasztalható.

21. ábra

A kereskedelmi szálláshelyek forgalma Kárpátalján (2000–2010)

(A Kárpátalja Megyei Statisztikai Hivatal adatai alapján)

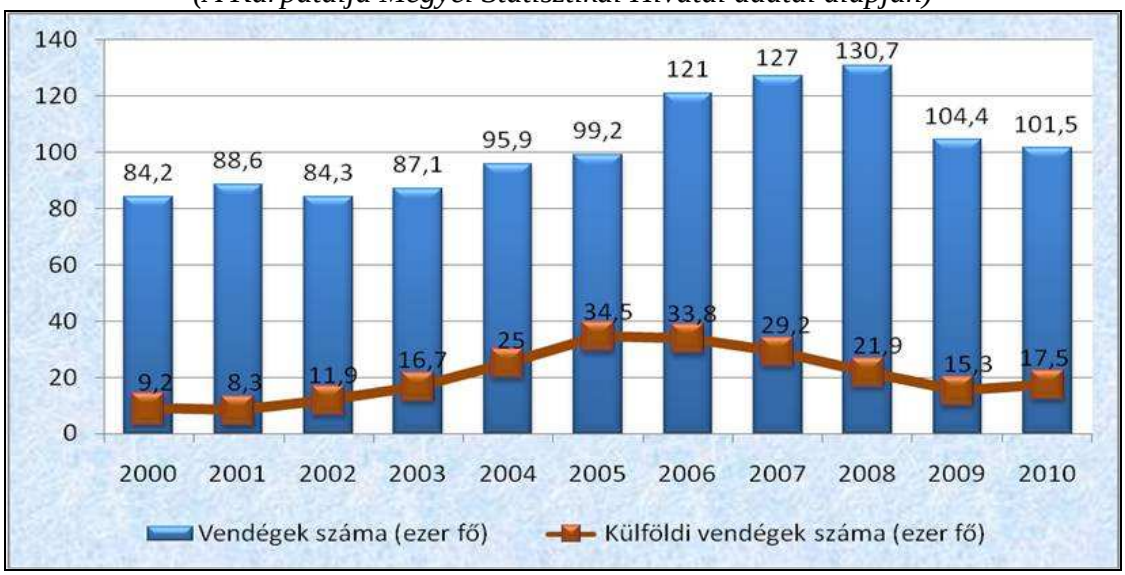

Forrás: Kárpátalja 2004; 2006; 2008; 2010; 2011;
Szerkesztette: Berghauer S.

A 101,5 ezer vendég összesen 288 ezer vendégéjszakát töltött Kárpátalja kereskedelmi szálláshelyein, átlagosan 2,8 vendégéjszakát. A külföldi vendégek 1,86 vendégéjszakát töltöttek el Kárpátalja kereskedelmi szálláshelyein, és jellemző, hogy 85%-uk a két nagyobb kárpátaljai település – Ungvár vagy Munkács – szállodáiban szállt meg. A megye szálláshelyeire a legtöbb külföldi vendég Magyarországról (2,7 ezer), Fehéroroszágból (2,1 ezer), Oroszországból (2 ezer), Csehországból (1,8 ezer) és Szlovákiából (1,8 ezer) érkezett.

Kárpátalja kereskedelmi szálláshelyei közül a legnagyobb forgalommal az ungvári intézmények rendelkeznek. Ungvár 48,2 ezres részesedésével a megye forgalmának 47,4%-át fedi le, és ez a magas részesedés folyamatos az utóbbi években. Magasnak mondható Munkács város (13,4 ezer, 13,2%) és a Rahói (7 ezer, 6,9%), illetve a Munkácsi járás (5,3 ezer, 5,2%) részesedése is (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2010; 2011).

A minőséget illetően gyakran éri kritika a helyi kereskedelmi szálláshelyeket, illetve gyakori megjegyzés, hogy a csillagok megítélése esetenként nem a nemzetközi normák szerint történik. Tény, hogy Ukrajnában (és a megyében is) meglehetősen sajátos módon történik a kereskedelmi szálláshelyek minősítése. A szobák minősítésénél a szálláshelyek a „három, vagy többszemélyes”, „kétszemélyes”, „egyszemélyes”, „fél-lux” és „lux” minősítést használják. A nemzetközileg elfogadott csillagos besorolással csak 24 szálloda rendelkezik Kárpátalján. Ezek közül 7 egycsillagos, 11 kétcsillagos, négy háromcsillagos, kettő pedig

négycsillagos intézmény (HOTELEK ÉS KERESKEDELMI SZÁLLÁSHELYEK 2007; BERGHAUER S. 2009A).

5.2. A turizmus intézményrendszere és fejlesztési tervek

A Kárpátalja irányítását végző szervek (Kárpátaljai Megyei Tanács, Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal) ma már a turizmust mint kiemelten fejlesztendő szférát kezelik. A megyében a turizmus szervezése, tervezése és irányítása a *Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal Európai Integrációs és Turisztikai Főosztályának* feladata. A főosztályt az ezredfordulót követően szervezték meg, és Ukrajna turizmuspolitikai elveinek megfelelően működik. Ebben elfogadott irányelvként érvényesítik a nemzetközi idegenforgalomban is meglévő elképzeléseket, többek között a regionális turisztikai irányítás elvét. Ennek értelmében a turizmus prioritásainak megállapítása, fejlesztése, irányítása régiós feladatnak számít, melynek ellátása érdekében a közelmúltban a főosztály több megyei programot is elfogadott: Kárpátalja turizmusának fejlesztési terve 2002–2010 között; A falusi turizmus fejlesztési terve 2004–2010 között (2007-ben leállították); A turizmus preferált ágazatait szolgáló infrastruktúra fejlesztési programja 2005–2015 között; Az ökoturizmus és a környezetbarát oktatás fejlesztési stratégiája Kárpátalján (2007) (BIRKOVICS, V. I. 2009).

A megye fejlesztési programjai egyértelműen kiemelik a térség legfontosabb vonzerőit és preferált turisztikai termékeit. A prioritást élvező idegenforgalmi termékek közé tartozik az *egészségturizmus*, a *falusi turizmus* és a *síturizmus*. Míg az egészségturizmus és síturizmus esetében a turisztikai infrastruktúra fejlesztése a fő feladat, addig a falusi turizmus esetében a szervezési keretek kialakítása és a lakosság ösztönzése kapott nagy hangsúlyt. A legnagyobb beruházásokat az elmúlt évtizedben a megye turizmusának húzóágazatát képező egészségturizmus terén hajtották végre.

A termékfejlesztés mellett hangsúlyos kérdésként szerepel a fejlesztési tervekben az alapinfrastruktúra állapotának javítása (hiszen ezen a téren nagyon rosszak a tapasztalatok, különösen a hegyvidéki területek úthálózata van rossz állapotban), továbbá a terület turisztikai imázsának építése (mind belföldi, mind nemzetközi porondon) és a kereskedelmi szálláshelyek számának növelése, minőségének javítása (BERGHAUER S. 2010).

A központi fejlesztési tervek hatásfokát ugyanakkor nagyon nehéz nyomon követni, egyrészt a statisztikai adatok hiányosságai, másrészt a központi közleményekben, nyilatkozatokban, de még a tudományos munkák jelentős részében is tapasztalt, „túlzottan pozitív” megítélés miatt. Nagyon kevés az elemző, problémafelvető tanulmány, sőt, sok esetben a nyilvánvalóan negatív változásokat is pozitív színben tüntetik fel. Mindezek jól tükrözik az ország és a megye turisztikai kultúrájának alacsony színvonalát, amely ugyan az

utóbbi évtizedben jelentős fejlődésen ment keresztül, de számos lényeges problémát még mindig csak felületesen kezelnek.

5.3. Turisztikai termékek

5.3.1. Egészségturizmus

Kárpátalja turizmusának - volumenét tekintve - vezető turisztikai terméke az egészségturizmus, amelynek kiépülése a szovjet időszakra datálódik. A II. világháborút követően Kárpátalján nagyszabású geológiai kutatásokat végeztek, elsősorban ipari nyersanyagokat kerestek. Ennek köszönhetően a már korábbról ismert források mellett több új, nagy hozamú ásvány- és termálvízlelőhelyre bukkantak. Megépültek az elsősorban szakszervezeti támogatással működő szanatóriumok, gyógyüdülők, amelyek nagy tömegek befogadására rendezkedtek be és elsősorban gyógyturisztikai célokat szolgáltak.

A rendszerváltás utáni években folyamatos leépülés jellemezte Kárpátalja egészségturizmusát. A belső kereslet megszűnése, az irreálisan magas árak, az alacsony színvonal versenyképtelenné tették a szóban forgó intézmények kínálatát. Az utóbbi évek gazdasági fejlődése pozitív eredményeket hozott Kárpátalja egészségturizmusában, és a gyógyüdülési intézmények ismét a turisták, gyógyulni vágyók érdeklődési körébe kerültek. Ma már egyértelműen elmondható, hogy Kárpátalján az egészségturizmus az idegenforgalom legfontosabb húzóágazatává vált és a turisztikai fejlesztések zöme is ide irányul (BERGHAUER S. 2009A).

Egészségturisztikai intézményből Kárpátalján hatvankettőt tartanak nyilván – 19 szanatóriumot, 7 profilaktikus szanatóriumot[16], 1 panziót és 35 üdülőt (2010). Számuk az utóbbi évtizedben látványosan gyarapodott, de 2008-ban jelentős visszaesés volt tapasztalható (16. táblázat). A gyógyüdülési intézményekben a fekvőhelyek száma jelentősen csökkent – közel ezerhétszázzal –, és jelenleg 6614 fekvőhelyet biztosítanak a Kárpátaljára látogató gyógyüdülő turistáknak (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2011). A csökkenés oka, hogy a túlméretezett létesítmények működését gazdaságos keretek közé kellett terelni, valamint fontossá vált a minőség és a színvonal emelése, amely a korábban kialakított sokágyas szobák felszámolásához, átalakításához vezetett.

[16] Profilaktikus szanatórium – a betegségek megelőzését szolgálja. Ukrajnában külön is nyilvántartják az ilyen jellegű intézményeket.

16. táblázat

Egészségturisztikai intézmények Kárpátalján (1990–2010)

	1990	**1995**	**1999**	**2000**	**2001**	**2003**	**2005**	**2007**	**2009**	**2010**
Szanatórium	14	15	16	15	15	15	16	22	20	19
Profilaktikus szanatórium	14	14	14	14	13	11	8	6	7	7
Panzió	4	3	2	1	1	—	—	1	1	1
Üdülő és gyógyüdülő	19	26	38	35	40	43	44	40	32	35
Összesen	*51*	*58*	*70*	*65*	*69*	*69*	*68*	*69*	*60*	*62*

Forrás: Turizmus Kárpátalján 2002;2005; www.stat.uz.ua;
Szerkesztette: Berghauer S.

Az intézmények forgalma az utóbbi öt-hat évben, a kisebb kilengésektől eltekintve, növekedett, így napjainkban évente 82,2 ezer (2010) főnek nyújtanak gyógy- és rekreációs szolgáltatásokat. Az általános növekedés elsősorban a szanatóriumok forgalomnövekedésének köszönhető. Ezek az intézmények jelenleg vezető szerepet töltenek be Kárpátalja egészségturizmusában és a forgalom 68%-át fogadják. A vendégek túlnyomó többsége a belföldi turisták köréből kerül ki, ami nem véletlen. Nagyon alacsony az intézmények külföldi ismertsége, melyhez még a negatív országimázs is társul. 2010-ben 82,2 ezer vendégből csak 2831 volt külföldi (!). Többségük a volt szovjet tagköztársaságok területén kialakult utódállamokból érkezett (Oroszországból 1996 fő), de jellemző az ukrán emigránsok „hazatérése" is gyógyulási céllal (Izrael – 252 fő; Fehéroroszország – 115 fő; Moldova – 112 fő) (Kárpátalja – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2011).

Az elmúlt években fontos változások történtek a gyógyüdülési intézmények tulajdonviszonyait illetően. 2002 és 2004 között privatizálták az intézeteket. 2000-ben a Kárpátalján lévő 65 rekreációs és gyógyüdülési intézményből összesen kettő volt magánkézben, 50 kollektív, 13 állami tulajdonban volt. Ezzel szemben a 2004-es évben a nyilvántartott 68 gyógyüdülési intézményből 52 magánkézbe került és csak 11 maradt állami, illetve 5 kommunális tulajdonban. Az egészségturizmus vezető intézményeit képező szanatóriumok közül a nagyobb forgalmú intézmények szintén magánkézbe kerültek. Sajátos módon Kárpátalja egészségturisztikai létesítményei közül egy sincs jelenleg külföldi tulajdonban (Berghauer S. 2006a).

2010-ben Kárpátalja gyógyüdülési intézményeiben a vendégek összesen 1,03 millió vendégéjszakát töltöttek el. A vendégéjszakák magas száma is alátámasztja, hogy a megyében az egészségturizmus a vezető turisztikai termék (a kereskedelmi szálláshelyeken töltött

vendégéjszakák száma 2010-ben 287,7 ezer volt). A legtöbb vendégéjszakát a Szolyvai (42%) és Munkácsi (22%) járás egészségturisztikai intézményeiben töltenek el (22. ábra). Az egészségturizmusra jellemzően magas az egy főre jutó vendégéjszakák száma – 12,5 (külföldiek esetében 13,7). A magas értékek nem véletlenszerűek, ugyanis hagyományosan ezekben az intézményekben a gyógyturisztikai kínálatra fektetik a nagyobb hangsúlyt. A javasolt kúrák 21–24 napig tartanak, de minimálisan is 10–12 nap az elfogadott gyógykezelés időtartalma (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2011).

22. ábra

Az egészségturisztikai létesítmények területi megoszlása és a járások részesedése a vendégéjszakák számából (2010)

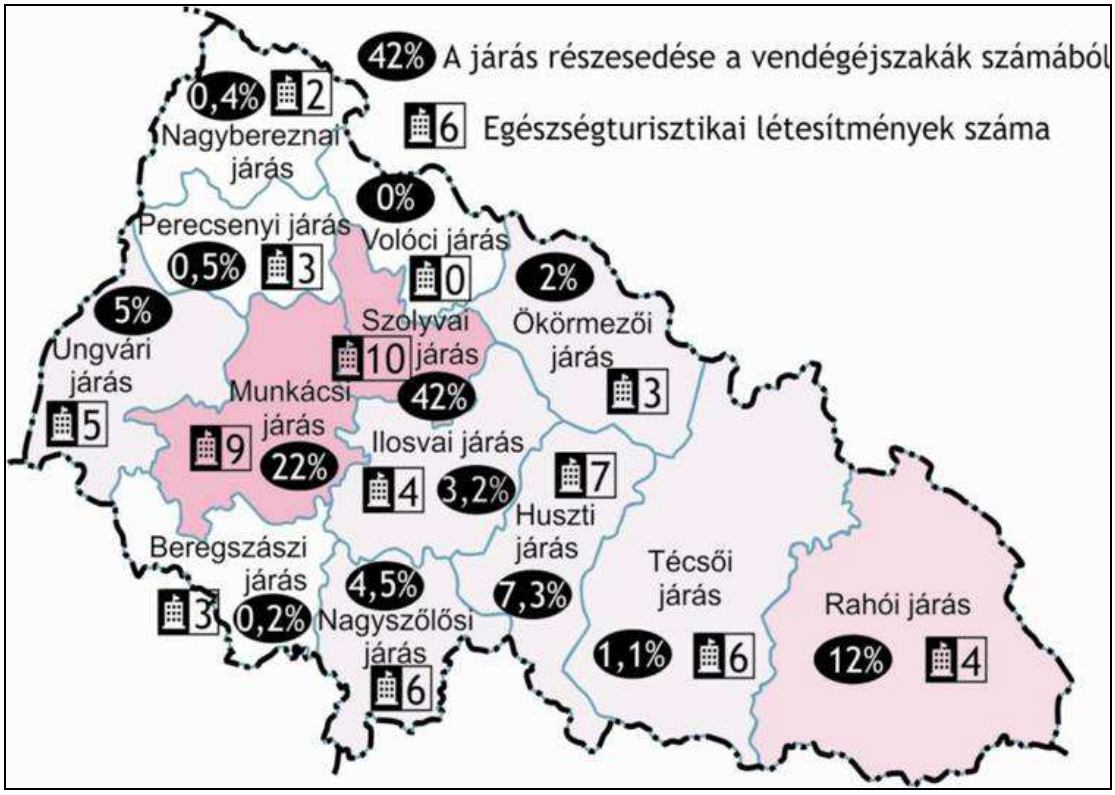

Forrás: Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2011; Szerkesztette: Berghauer S.

A megyében az egészségturisztikai intézmények forgalma, száma évről évre jelentős ingadozást mutat. Mindez a turizmust érintő gazdasági válságnak és a korábban (2004) bevezetett szigorúbb turisztikai törvénynek is köszönhető volt. Ugyanakkor Kárpátalján az ezredfordulót követően jelentősen megnőtt az egészségturisztikai intézmények száma. A bővülés elsősorban a magánkézben lévő kisebb méretű üdülők és gyógyüdülők megnyitásának volt köszönhető, amelyek anyagi háttere sokkal labilisabbnak bizonyult, mint a nagy szanatóriumoké. Jellemző vonása Kárpátalja egészségturizmusának, hogy évről évre az intézmények jelentős része anyagi okok vagy felújítás miatt nem működik. A zárva maradt

intézmények zöme a már említett üdülők és gyógyüdülők köréből kerül ki (2007-ben a negyven üdülőből, gyógyüdülőből húsz zárva volt). A 2008-ban tapasztalt jelentős intézményszám-csökkenés a gyakorlatban nem jelentett jelentős férőhely leépítést, hiszen azok az intézmények maradtak ki a statisztikából, amelyek korábban is zárva voltak. Míg 2007-ben a 69 egészségturisztikai létesítményből 30, addig 2008-ban a regisztrált 60 intézményből 21 nem fogadott vendégeket. Másrészt érdemes összefüggést keresni az egészségturisztikai intézmények és a kereskedelmi szálláshelyek számának párhuzamos változása között. Míg a 2008-as esztendő az egészségturizmus esetében intézménycsökkenést hozott, addig a kereskedelmi szálláshelyek jelentős bővülést mutattak fel. Statisztikailag is igazolható, hogy az egészségturisztikai intézmények egy részét tulajdonosaik átminősítették. A vázoltak is alátámasztják, hogy Kárpátalja egészségturizmusa meglehetősen alacsony hatásfokkal működik. Ennek elsődleges okaként mindenképpen a turizmust és ezen belül az egészségturizmust érintő spontán fejlődést kell megneveznünk.

5.3.1.1. Gyógy- és rekreációs övezetek

Kárpátalja területét a járási felosztás alapján, de azzal nem megegyező számú gyógy- és rekreációs övezetekre osztják. A tizenhárom járási területből tíz gyógy- és rekreációs övezetet hoztak létre, mégpedig oly módon, hogy összevonták az Ökörmező-Volóci, Huszt-Nagyszőlősi, és Nagyberezna-Perecsenyi területi egységeket (23. ábra). Az övezetek kialakításának elvét a Rehabilitációs Tudományos Egyesület javaslatai alapján dolgozták ki, melyben nagy hangsúlyt helyeztek a természeti adottságok egészségügyi rehabilitációs és gyógyüdülési célú minél hatékonyabb kihasználására (BERGHAUER S. 2006A; SANDOR, F. 2010).

A tudatos területi szervezés viszont nem oldotta meg Kárpátalja egészségturizmusának egyik nagyon fontos problémáját. Az egészségturizmus a megye turizmusának legfontosabb termékének számít ma, melyre erős területi koncentráció jellemző és az ismert tervek is azt prognosztizálják, hogy ez fokozódni fog. Már ma is két gyógy- és rekreációs övezet egészségturisztikai intézményei fedik le az egészségturizmus forgalmának 60-70%-át a megyében. Kárpátalján a legjelentősebb gyógyüdülők a Szolyvai és a Munkácsi gyógy- és rekreációs övezetben találhatóak (BERGHAUER S. 2006A).

23. ábra

Kárpátalja gyógy- és rekreációs övezetei

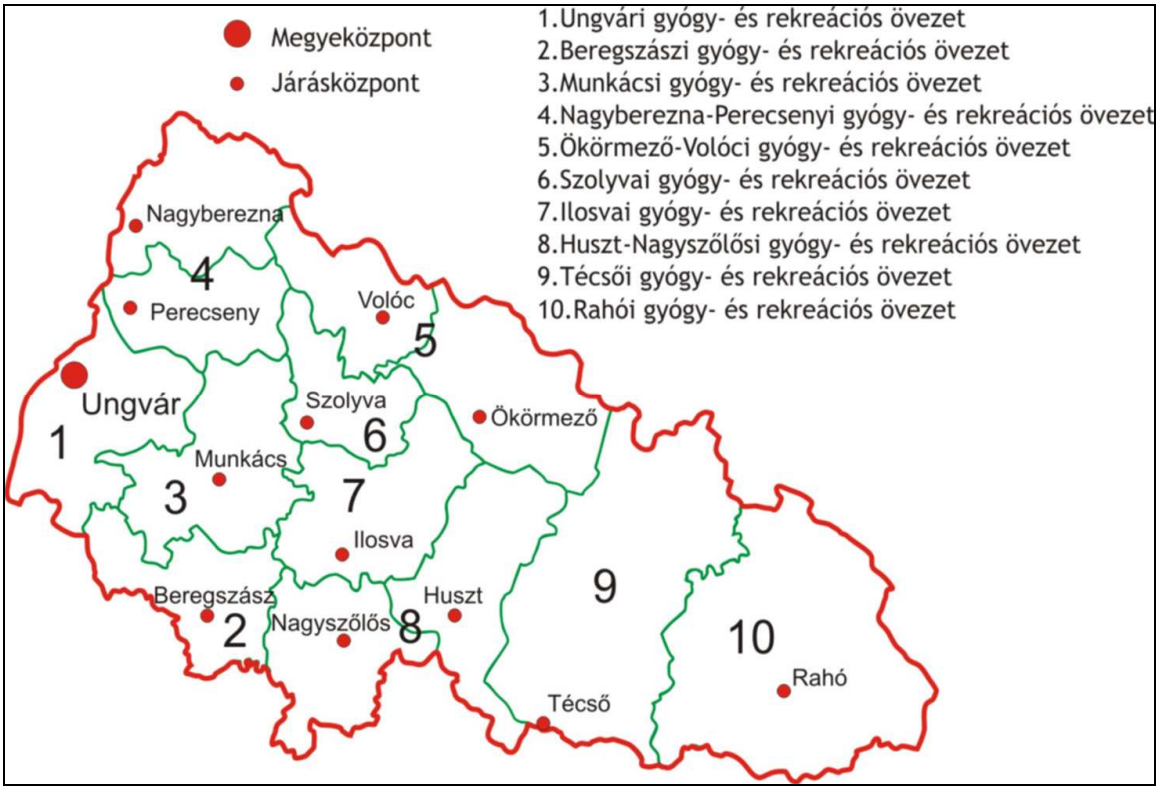

Forrás: Berghauer S. 2006a

Szolyvai gyógy- és rekreációs övezet

A turisztikai jellegű fejlesztések különösen a Szolyvai járásban jelentősek és látványosak (24. ábra). Kárpátaljai viszonylatban a járás gazdasága és népességszáma (54,1 ezer fő – 2010) is meglehetősen csekély súllyal rendelkezik, így az egészségturizmus és az ehhez fűződő termékek (élelmiszeriparának 85%-át az ásványvíz-palackozás adja) kiemelt szerepet töltenek be. A korábban pusztulófélben lévő gyógyüdülők mára magánkézbe kerültek, fel lettek újítva és gombamód szaporodnak az olyan kisebb intézmények, amelyek jól jelzik a fejlődés tendenciáját és a fejlesztési koncepciók hiányát is. A Szolyvai gyógy- és rekreációs övezet intézményei rendelkeznek a megye egészségturisztikai kapacitásának 31%-ával, és itt töltik el a vendégéjszakák 42%-át (429 ezer) (BERGHAUER S. 2006B; KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2011).

24. ábra

A Szolyvai járás egészségturizmusának fontosabb létesítményei

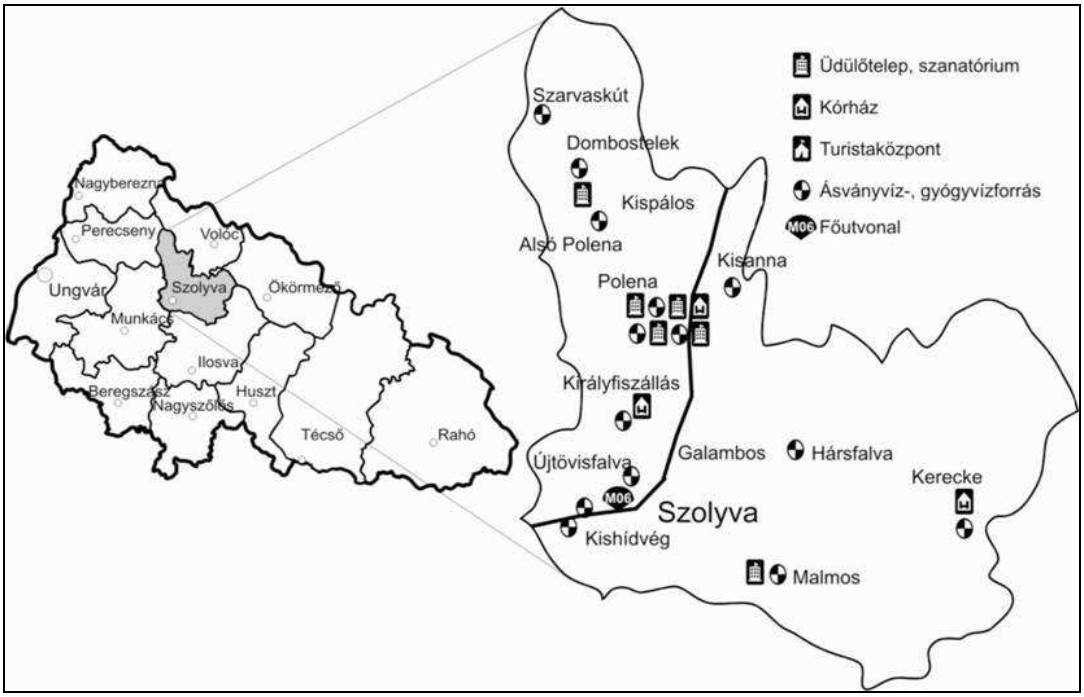

Forrás: www.transcarpathiatour.com.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

Munkácsi gyógy- és rekreációs övezet

A Munkácsi járás fejlődése már sokkal kevésbé hozható egyenes összefüggésbe az egészségturizmussal, hiszen a mai Munkács (84 ezer lakos) a megye „második számú” városa és kiemelkedő gazdasági szerepet tölt be. A Munkácsi járás területén az egészségturizmus az északkeleti, a Szolyvai járással határos részre koncentrálódik (25. ábra). Az itt lévő Szinyák-hegység (magyarul Kékes) nem csak az egészségturizmusáról, de aktív pihenési lehetőségeiről (pl. síelés) is nevezetes. A Munkácsi gyógy- és rekreációs övezet intézményei a megye egészségturisztikai fekvőhelyeinek 26%-ával rendelkeznek, ezek az intézmények fogadják a Kárpátalján gyógyüdülő vendégek 24%-át, itt realizálják a vendégéjszakák 22%-át (226 ezer) (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2011).

25. ábra

A Munkácsi járás egészségturizmusának fontosabb létesítményei

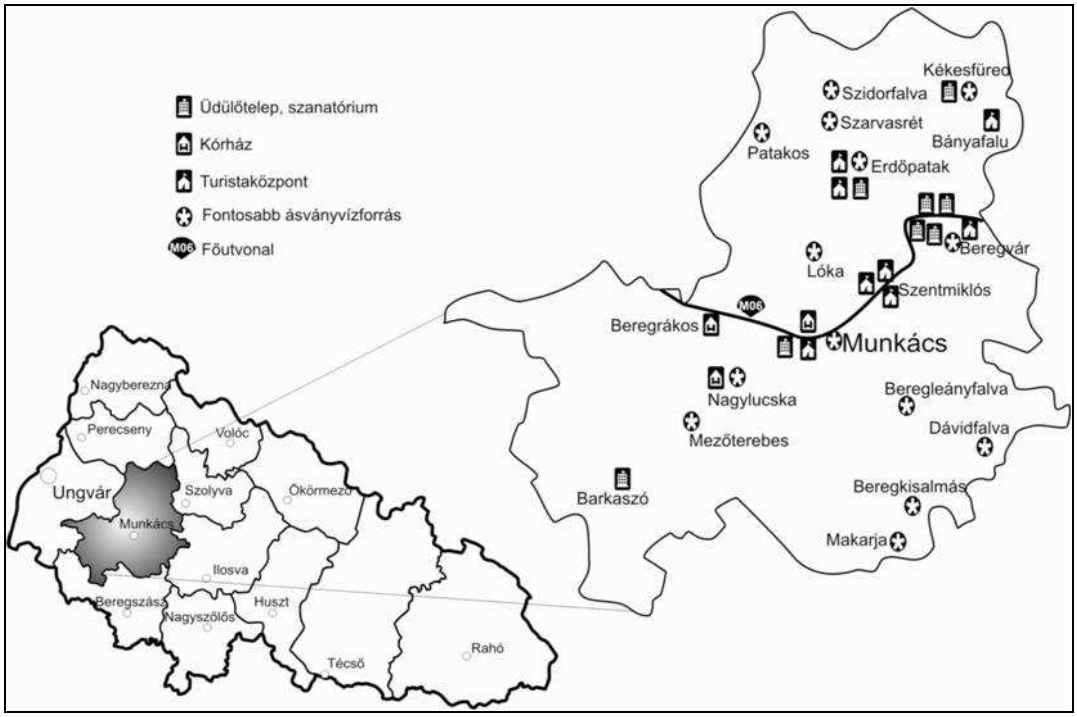

Forrás: www.transcarpathiatour.com.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

5.3.2. Falusi turizmus

A kárpátaljai falusi turizmus kialakulásában nagy szerepet játszott a rendszerváltást követő időszak kereskedelmi szálláshely-kínálatának alacsony színvonala. Sok turista ebben az időszakban a falusi vendéglátóknak szavazott bizalmat az elhanyagolt állapotban lévő, kedvezőtlen árfekvésű kereskedelmi szálláshelyekkel szemben. Ennek köszönhetően a Kárpátalja magyar lakta településein kialakuló falusi turizmus Ukrajnában úttörő szerepet játszott. Annak ellenére, hogy az elmúlt időszakban a kereskedelmi szálláshelyek kínálata és megbízhatósága jelentősen javult, a falusi turizmus virágzása tovább tart a kedvező árak, a helyi hagyományokat felelevenítő vendéglátás és a vidékre jellemző vendégszeretet jóvoltából (BERGHAUER S. 2009A).

A kárpátaljai falusi turizmus fejlesztését központilag is támogatják (igaz, ez anyagiakban nem érhető tetten), hiszen olyan rurális területeket érint, amelyek a településhálózat fejletlen részét képezik. Ugyanakkor tény, hogy a helyi törvényeknek és a hivatalos statisztika sajátosságainak[17] köszönhetően a falusi turizmus megyei helyzetéről, annak fejlődéséről csak

[17] Ha az Ukrajnába érkező vagy a belföldi turisták a falusi turizmus szálláshelyeit veszik igénybe, nem kerülnek bejegyzésre, mint „igazi" turisták. Ukrajnában ugyanis a falusi vendéglátók csak kilenc vagy több személy fogadása esetén kötelesek bejelenteni turisztikai tevékenységüket. Ilyen eset a gyakorlatban nemigen fordult elő. Ennek következtében Kárpátalján a statisztikai hivatal egyáltalán nem rendelkezik adatokkal a falusi turizmusról.

becslések vannak. A jelenleg ismert falusi vendégházak számát a turisztikai főosztály maximum 500-ra becsüli. Az interneten lévő hirdetések alapján való számítás összegzése 300 falusi szálláshely meglétét igazolta (GÖNCZY S. ET AL. 2011), de a megye falusi turizmusának teljes kapacitása (a megyei illetékesek véleménye szerint) könnyen felfejleszthető 10 ezer turista egyidejű fogadására (29. ábra). A falusi turizmus regisztrált számontartása időről időre felmerülő kérdés megyei szinten. A javaslatok között a szállásadók hivatalos „lajstromba vétele" mellett voltak már felvetések a különadó bevezetésére is, aminek meglehetősen kétséges hatásai lennének a térség falusi turizmusára nézve.

A rendszerváltás óta eltelt időszak nem volt elegendő arra, hogy Kárpátalján a falusi turizmus mint turisztikai termék kialakuljon. A megyében a falusi turizmus egyelőre elsősorban falusi szállásadást jelent. A vendégek többségét nem a falusi életmód és a hagyományok vonzzák Kárpátaljára, hanem a szép, érintetlen táj, történelmi látnivalók, valamint idejük nagyobb részét nem is a fogadó településen töltik, hanem különböző túrákon utazzák körbe a vidéket.

29. ábra

A járásokban található falusi vendégházak száma internetes becslés alapján

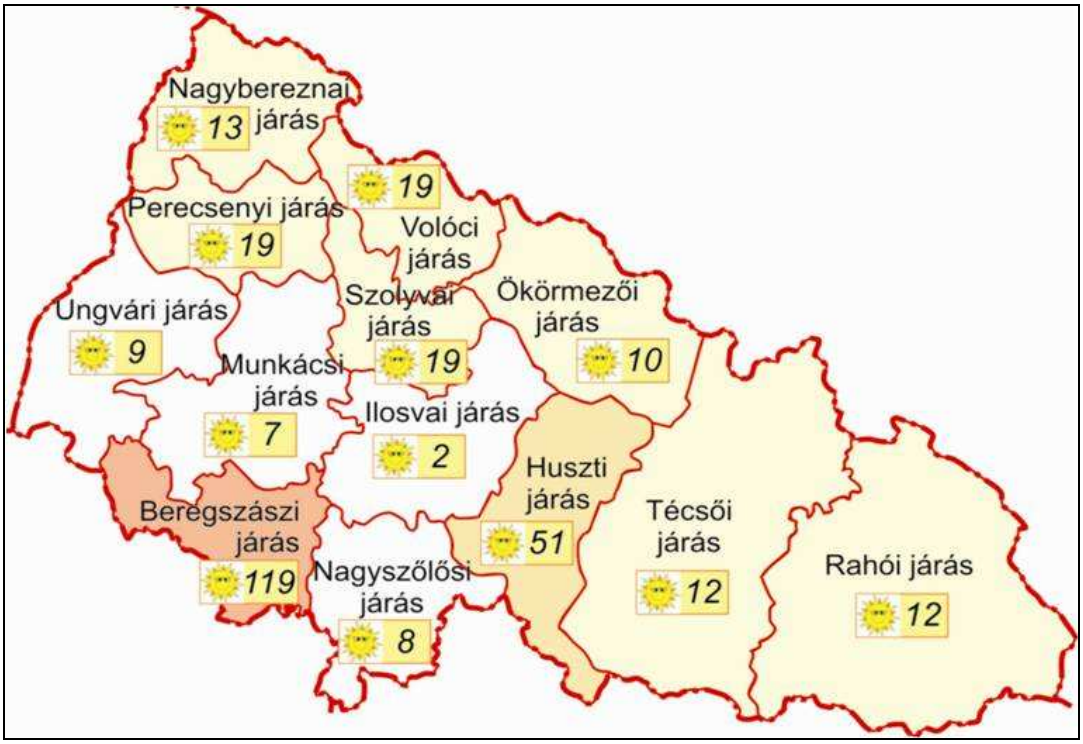

Forrás: Gönczy S. et al. 2011; Szerkesztette: Berghauer S.

Figyelembe véve Kárpátalja falusi turizmusának sajátos összetevőit, jellegét áttekintve, egyértelműen elkülöníthető a megye hegyvidéki területein formálódó falusi turizmus (elsősorban ukrán nemzetiségűek által lakott területek) és a Kárpátalja síkvidéki területein

kialakult (elsősorban magyar nemzetiségűek által lakott területek) falusi turizmus (BERGHAUER S. 2010).

A *hegyvidéki* területen kialakult falusi turizmus vendégeinek többsége a belföldi turisták sorából kerül ki. A falusi turizmus ebben az esetben is általában csak a fogadó település jellegére utal. A vonzerő része ugyan a falusi életmód, de nem a legfontosabb eleme. Az ilyen típusú vendéglátás általában a teljesen más vonzerőkre épül. Ilyenek lehetnek a közelben lévő sípályák, szanatóriumok, idegenforgalmi rendezvények, túrák és ezek befolyásolják a falusi turizmus szezonális jellegét is. Az ukrán falvakban kialakult falusi turizmusra sokkal inkább jellemző a kétszezonos működés. A falusi turizmusnak e formáját családok, baráti társaságok részesítik előnyben. Esetenként a program részét képezi Kárpátalja nevezetességeinek felkeresése is (munkácsi vár, ungvári vár) (BERGHAUER S. 2010; KAMPÓ I. 2010).

A Kárpátalja *síkvidéki* területein kialakult falusi turizmus vendégeinek túlnyomó többsége magyarországi turista. Ezek a csoportok a magyar határ mentén viszonylag koncentráltan elhelyezkedő településeken szállnak meg, különösen a Beregszászi járásban foglalkozik sok település falusi turizmussal. Sajátos vonás, hogy a vendégek csoporttal vagy nagyobb társasággal érkeznek és megszokott a 30-45 fős csoportok fogadása. A szállással és programokkal kapcsolatos ügyeket az utazásszervező intézi. Hasonló szervezettség jellemzi a vendéglátókat is, és mivel nagyobb csoportok fogadására vannak berendezkedve, sok esetben külön személy koordinálja a vendéglátók munkáját. Annak ellenére, hogy a turisták túlnyomó többsége falusi szálláshelyen száll meg, csak közel tíz százalékuk utazási célja a falusi üdülés. A falusi turizmus keretei között Kárpátaljára látogató magyarországi vendégek többsége kirándulni jön a megyébe. A kirándulások alkalmával, busszal, csillagtúraszerűen tekintik meg Kárpátalja nevezetességeit. Ebben az esetben a legfontosabb vonzerők a közös múltat felidéző történelmi emlékhelyek és az érintetlen, festői természeti környezet.

5.3.3. Síturizmus

A domborzati és éghajlati adottságok lehetővé teszik Kárpátalján a *téli sportok* fejlesztését. A kereslet növekedése elsősorban a belföldi turizmus élénkülésének köszönhető, hiszen az Ukrán-Kárpátok az egyetlen síelésre is alkalmas hegysége Ukrajnának. Jelenleg 77 sífelvonó található a megyében (17. táblázat). Egy-egy sípálya hossza általában nem éri el az egy kilométert, de van 3000 méter hosszúságú és 550 méter szintkülönbséggel rendelkező pálya is. A pályák többsége rendelkezik felvonóval és felszerelést is lehet a közelükben bérelni. A szolgáltatások jellege az utóbbi időben folyamatosan bővül (WWW.TRANSCARPATHIATOUR.COM.UA; BERGHAUER S. 2010).

17. táblázat

Kárpátalja fontosabb sípályái

	Település	A sífelvonó és a sípálya hossza (m)	Sífelvonók száma (db)	Szintkülönbség	Felszerelés kölcsönzés
1.	Viharos (Вишка) – Kraszija	2000/3000 m	1	550 m	-
2.	Viharos (Вишка) – Kraszija	640/800 m	1	360 m	-
3.	Szinyák (Синяк)	950/1000 m 300/350 m	2	200 m 70 m	van
4.	Kisrétfalu (Новоселиця)	960/1040 m	1	156 m	van
5.	Rahó (Рахів) – Mencsul	800/1200 m	1	200 m	van
6.	Tiszabogdány (Богдан)	1240/2200 m	1	320 m	van
7.	Gyertyánliget (Кобилецька Поляна)	250/500 m 400/800 m	2	50 m 90 m	van
8.	Kőrösmező (Ясіня)	550/800 m	2	150 m	van
9.	Kőrösmező (Ясіня) – Dragobrat	800/2000 m 850/2000 m	2	190 m 200 m	van
10.	Kőrösmező (Ясіня) – Dragobrat	760/1200 m	1	170 m	van
11.	Kőrösmező (Ясіня) – Dragobrat	800/1200 m 300/500 m	2	150 m 50 m	van
12.	Kőrösmező (Ясіня) – Dragobrat	400/800 m	1	120 m	-
13.	Kőrösmező (Ясіня) – Dragobrat	500/900 m	1	150 m	-
14.	Galambos (Голубине)	400 m 770/950 m	1	89 m 140 m	van
15.	Veléte (Велятино)	637/1000 m 250/300 m	2	130 m 35 m	van

Forrás: www.transcarpathiatour.com.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

Kárpátalja *síturizmusa* a megye domborzatához igazodva az északi, északkeleti és keleti járásokban bontakozott ki. A nagyobb forgalmú pályák a megye északnyugati részén lévő Nagybereznai járásban (Viharos, Csontos települések mellett) és a megye keleti részén a Rahói járásban (Rahó, Kőrösmező települések mellett) találhatóak. A szóban forgó járások gazdasági lehetőségei a domborzat miatt erősen korlátozottak, mindkét vidék munkaerő-kibocsátó területnek minősül. Ráadásul a megye északnyugati részén fekvő járások szerkezetére (a Nagybereznai járáséra is) jellemző a törpefalvak és kisfalvak magas aránya,

melyek lakossága a megye településhálózatának legintenzívebb fogyását produkálja. Így a sípályák környékén tapasztalható fejlesztések, a korábban kihasználatlanul álló nagyobb szálláshelyek felújítása és a környező falvak ukrán lakosságának aktív részvétele a vendégfogadásban (sajátos falusi turizmus (30. ábra)) különösen kedvező hatást gyakorol a szóban forgó terület népességmegtartására.

30. ábra

Épülő vendégház a Tatár-hágónál

Fotó: Kiss A. 2008.

A síturizmus fejlődését akadályozza, hogy kevés a lehetőségekről, szolgáltatásokról szóló információ. A sípályák forgalmáról sincsenek hivatalosan publikált statisztikai adatok, így a turisztikai tevékenységek zöméhez hasonlóan nehéz nyomon követni a fejlődés ütemét, illetve elemezni, értékelni a problémákat. Fejlődését, területfejlesztő hatásait egyelőre csak a közvetlen környezetében tapasztalt változások alapján lehet megítélni. Ennek ellenére az egészségturizmus és a kereskedelmi szálláshelybővítés mellett a legnagyobb tervek, befektetési ajánlatok a síturizmus fejlesztését irányozzák elő. A befektetési elképzelésekben esetenként már fellelhető a komplex megközelítés, amely a régió síturizmusát az egészségturizmussal karöltve fejlesztené. A komplexitást az is indokolja, hogy a síturizmus infrastruktúráját sújtja leginkább Kárpátalja turizmusának szezonális jellege (BEFEKTETÉSI AJÁNLATOK KATALÓGUSA 2008–2009; WWW.TRANSCARPATHIATOUR.COM. UA).

5.3.4. Természetjárás, bakancsos turizmus

Kárpátalja periférikus helyzetéből adódik, hogy területén viszonylag nagy kiterjedésű érintetlen vagy közel érintetlen tájat találunk. A fentebb már említett kedvező morfológiai adottságokkal együtt kiválóak a lehetőségek a gyalogtúrák lebonyolítására. A kínálat egyre sokszínűbb. A többnapos, napi 40–45 km-es szakaszokat tartalmazó megmérettetéstől a téli, családi vagy akár tematikus (például a Tisza forrásvidéke, az Árpád-vonal) gyalogtúrák lebonyolítása is megoldható. A legismertebb gyalogtúrák a Szinevéri Nemzeti Parkot és a Csornohorai-masszívumot célozzák meg, de ezek közül is a Hoverla (Ukrajna legmagasabb pontja) megmászása az, amely szinte már zarándokútnak tekinthető (BERGHAUER S. – GYURICZA L. 2010).

A túrázásnak és a természetjárásnak a korábbi, szovjet időkben is nagy jelentőséget tulajdonítottak. Különösen az alacsony költségek miatt Ukrajnában ma is a fejlesztendő turisztikai termékek között említjük. Az oktatás is kezdi újra felfedezni a természettudatos nevelés fontosságát, melyet megyei vezetési szinten is támogatnak – Az ökoturizmus és környezetbarát oktatás fejlesztési stratégiája Kárpátalján /2007/. Minderre nagy szükség van, hiszen jelenleg gyakran tapasztalt jelenség – különösen a belföldi turisták, túrázók körében – a természetkárosító magatartás. Ezek a hatások, tünetek a preferáltabb területeken (Sipot-vízesés, Hoverla, Szinevéri-tó) jelentkeznek és környezetrongálásban (növények kitaposása, faágak és bokrok ágainak tördelése), szemetelésben nyilvánulnak meg. Mindez több szempontból is veszélyes, többek között amiatt is, hogy a szóban forgó területek elveszítik a természetből fakadó vonzásukat.

A természetjárás esetében is elmondható, hogy méreteiről, a résztvevők számáról nincsenek hivatalosan közölt adatok. A túrák sok esetben a Kárpátalján értékesítésre kerülő más turisztikai termékekkel (kulturális turizmus, városi turizmus, falusi turizmus) karöltve, azokat kiegészítve valósulnak meg. Kárpátaljának több, turisták által még nem látogatott területe (ide tartozik például a Tarac, Szerednya felső szakasza) kínál további lehetőségeket a bakancsos turizmus és a természetjárás résztvevőinek, de a megye hegylábfelszíni vidékei, amelyek a könnyebb terepet választó családi, szenior korosztályt célozhatják meg, még szintén számos fejlesztési lehetőséget rejtenek.

5.4. Az idegenforgalmi vonzerők és a turisztikai termékek térbeli elhelyezkedésének sajátosságai Kárpátalján, differenciált hatása a településekre

A változatos turisztikai erőforrások ellenére Kárpátalja turizmusára az erős fejlődésbeli különbségek jellemzők. Az egyes turisztikai termékek fejlesztő hatása egyértelműen csak kisebb területeket érint. Az idegenforgalom területi sajátosságainak értékelését nagyban

nehezíti a hivatalos statisztika nagyfokú hiányossága, hiszen a turisztikai termékek közül csak az egészségturizmusra vonatkozólag közölnek adatokat. A kárpátaljai statisztika ezen kívül az idegenforgalom szempontjából fontos kereskedelmi szálláshelyekre és utazási irodákra (valamint utazásszervezőkre) vonatkozólag szolgáltat információt. A fenti statisztikai adatokat elemezve, a szakirodalomban fellelhető, Kárpátalja járásainak turisztikai vonzerőit bemutató irodalmat értékelve (SZTEPCSUK, SZ. 2003; RADVÁNSZKY B. – SASS E. 2009; KOVACS, M. J. 2010; MOLNAR, A. SZ. 2010; MOLNAR, A. SZ. – MARCSENKO, A. I. 2010), illetve a korábban az értekezésben leírt eredményeket összegezve kiemelhetjük a megye legjelentősebb idegenforgalmi területeit.

A fentebb leírt eredményeket alapul véve megállapíthatjuk, hogy Kárpátalja turizmusának legfejlettebb területe a változatos idegenforgalmi lehetőségeket kínáló Munkácsi járás, hiszen megyei szinten ember alkotta vonzerői, egészségturizmusa és a kereskedelmi szálláshelyekkel, illetve utazási irodákkal való ellátottsága is kiemelkedő. Magas turisztikai értékekkel rendelkező terület még az Ungvári járás (31. ábra). Idegenforgalmi kínálata ugyan kevésbé változatos, mint a Munkácsi járásé, de az itt található kereskedelmi szálláshelyek, illetve utazási irodák és az ember alkotta vonzerők különösen koncentráltan vannak jelen, s mindehhez még Ungvár kiemelt területi funkciói is társulnak (itt működik például Kárpátalja egyetlen légikikötője).

31. ábra

Kárpátalja kiemelt turisztikai területei

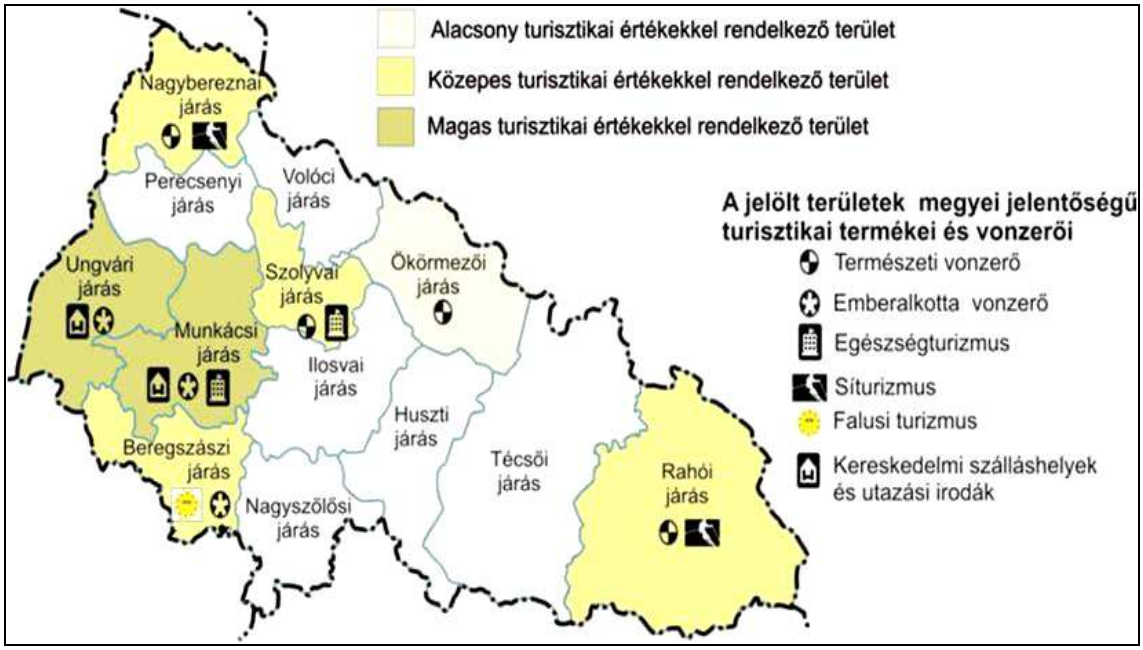

Forrás: Molnar, A. Sz. – Marcsenko, A. I. 2009; www.transcarpathiatour.org; Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2010; Berghauer S. 2010; Szerkesztette: Berghauer S.

Turisztikai szempontok alapján kiemelhetjük Kárpátalja további négy járását – a Szolyvait, a Beregszászit, a Rahóit és a Nagybereznait. A Szolyvai járás kiemelkedő egészségturisztikai funkciót tölt be a megyében, melynek alapját a rendkívüli balneológiai adottságok képezik, így természeti vonzerői is egyedülállóak. A Beregszászi járás esetében a magyarlakta településeken kialakult falusi turizmus (amely Ukrajnai viszonylatban is élenjárónak mondható) és az itt fellelhető kulturális értékek képeznek egyedi vonzerőt. Nagy lehetőség rejlik a járás termálvízkészletében, melynek hasznosítása a közeljövőben egyre valószínűbbnek látszik. A Rahói járás természeti (elsősorban morfológiai) adottságainak köszönhetően Ukrajna legjelentősebb síterületei közé tartozik, valamint hasonló adottságok jellemzik a Nagybereznai járás idegenforgalmát is. Mindkét járás esetében jelentős előrelépést hozhatnak az ökoturisztikai programok, hiszen kiterjedt természetvédelmi objektumok találhatóak területükön (a Nagybereznai járás területének 45%-a védett terület).

A kiemelésre nem kerülő, vagy csak alacsony turisztikai értéket képviselő területek idegenforgalmi vonzerői potenciálisan léteznek ugyan, de ezek turisztikai hasznosítása, illetve ennek a folyamatnak a tettenérése, mérése egyelőre nem megoldott. Az Ökörmezei járás esetében ugyan jelentős természeti erőforrásokról beszélhetünk, de ezek hasznosítása egyelőre csak terv szintjén létezik. A terület hátrányát képezi a hasonló adottságú járásokhoz képest (Nagybereznai járás, Szolyvai járás), hogy viszonylag távol esik a megye központi úthálózatától, nehezen megközelíthető (és ez a megye úthálózatát ismerve nagyon is fontos tényező). Ebből kifolyólag nehéz befektetőket keresni a terület fejlesztésére. A Perecsenyi, Huszti, Técsői, Nagyszőlősi járások esetében problémát okoz, hogy a területükön meglévő turisztikai termékek egy része vagy nem látható a hivatalos szervek számára (erre szélsőséges példaként a Técsői járás területén lévő Aknaszlatinát is felhozhatjuk), vagy a fejlesztések tervezési, kivitelezési szinten vannak.

Kárpátalja esetében két járás (Volóci járás, Ilosvai járás) kilátásairól jegyezhetjük meg, hogy egyelőre, rövidtávon nem valósulhat meg turisztikai felzárkóztatásuk. Esetükben általános társadalomföldrajzi hátrány is kimutatható – magas munkanélküliség, képzetlen munkaerő, szolgáltató szféra és az infrastruktúra elemeinek fejletlen állapota –, és negatív helyzetüket csak megfontolt megyei irányítással lehet enyhíteni. A megye idegenforgalmának fejlesztési tervei turisztikai téren viszont nem kellően kidolgozottak, átgondoltak, hiszen az erősödő területi fejlődésbeli különbségeket már ma sem veszik figyelembe. Ennek jövőbeli eredményeként pedig a turizmus területi koncentrációja Kárpátalján várhatóan tovább növekszik, amely sem gazdasági, sem társadalmi, sem környezetvédelmi szempontból nem lenne célszerű. Megoldás lehet a megye turisztikai erőforrásainak újraértékelése, mely csak

akkor lehet igazán eredményes, ha a megyei statisztikát, turisztikai információs hátteret is jelentősen megreformálják.

6. Következtetések – javaslatok Kárpátalja turizmusának fejlesztésére

6.1. A turizmus belföldi és nemzetközi lehetőségei

Kárpátalja turizmusának fejlesztési kérdéseit mérlegelve külön érdemes tárgyalni az idegenforgalom *belföldi és nemzetközi* lehetőségeit, hiszen teljesen más igényeket kell kielégíteni mindkét esetben. *A helyzetértékelés eredményeit összegezve megállapítható, hogy a jelenleg Ukrajnára jellemző kedvezőtlen befektetői környezetben elsősorban a belső piac lehetőségeinek kihasználása élvez prioritást.* Az alacsonyabb „turisztikai kultúrával" rendelkező kereslet igényei még messze nincsenek kielégítve, és a megyében egyes idegenforgalmi termékek (síturizmus, egészségturizmus, falusi turizmus, bakancsos turizmus) fejlesztése különösen kézenfekvő. Ezek formálódása az eddigiekben és a jövőben is, a *spontán jelleg ellenére* progresszív jelleget ölthet, és viszonylag kis befektetések árán, akár a közvetlen turisztikai szereplők egyszerű marketing-tevékenységével is jelentős eredmény mutatható fel. A kimutatásokban tapasztalt forgalomingadozások ellen, amelyeket az esetek többségében a belpolitikai, turizmuspolitikai események generálnak, a megye idegenforgalmának egyelőre nincs védekezési eszköze. Előreláthatólag külső bizonytalan tényezőként folyamatosan jelen lesznek a turizmusban. A belföldi kereslet növekedésének jelenleg is tapasztalható legnagyobb akadálya (amit a statisztikák is alátámasztanak) a gazdasági válság, melynek elhúzódása számos eddig fel nem vetett problémát okozhat. A regresszió hatásai közvetlenül érintik a lakosság diszkrecionális jövedelmét, melyről ismert, hogy eddig is csak a minimális szintet érte el.

A *nemzetközi idegenforgalom* sikeresebb alakulása esetében a korábban már tapasztalt kettős orientációnak megfelelően célszerű tervezni. A volt tagköztársaságok piacait megcélozva a belföldi turizmushoz hasonlóan jók a lehetőségek. Egyrészt, mivel a térség a közös múltban már rendelkezett egyfajta turisztikai imázzsal, másrészt adottságai, kínálata a keletebbre lévő országok turistái számára komolyabb megkötések (vízum) nélkül elérhetők.

Az európai uniós térnyerés már jóval összetettebb kérdés, hiszen a felmerülő problémák megoldása elképzelhetetlen központi akarat nélkül, helyben a szükséges változtatásoknak csak bizonyos része oldható meg (szakképzett munkaerő, minőségi szolgáltatás). A negatív országimázs, az időről időre kiéleződő belpolitikai és gazdasági problémák a nyugat-európai terjeszkedést rövid távon nem teszik reális céllá, még a közelgő labdarúgó Európa-bajnokság várható pozitívumainak tükrében sem. Piaci előrelépés elsősorban speciális, szűkebb kereslet megcélzásával érhető el (gyógy-, öko-, aktív turizmus). De ezek is csak alapos tervezéssel, szervezéssel képesek a fenti negatívumokat háttérbe szorítani.

6.2. A turisztikai termékek fejlesztésének stratégiája

Kárpátalja idegenforgalmának jövőjét tárgyalva a turizmus meglévő és kialakulóban lévő termékeinek differenciált fejlesztése a célravezető megoldás, hiszen azok fejlettségi foka, infrastruktúrája, szervezési és térbeli keretei lényeges különbséget mutatnak.

A megye vezető turisztikai terméke az *egészségturizmus*, melynek gerincét a gyógyturizmus képezi. Az egészségturizmus progressziójának elősegítése, fenntartása ma is kiemelt kérdés Kárpátalján. A fejlődés szempontjából fontos feladatok következőképpen foglalhatóak össze:

- infrastruktúra fejlesztése;
- kínálati rendszer fejlesztése;
- területi differenciák kezelése.

A tervezés során célszerű megfelelő hangsúlyt fektetni a meglévő intézmények infrastruktúra-fejlesztésére, hogy versenyképességük fennmaradjon. Ezt indokolja továbbá az a tény is, hogy a jelenben nagyon magas a zárva maradó intézmények száma (25-30%), melynek elsődleges oka a pénzhiány és az ebből fakadó elhúzódó felújítási munkálatok. A turisztikai infrastruktúra állapotának javítása lehet az előfeltétel a nagyon alacsony külföldi vendégforgalom arányának növekedéséhez, és nem elvethető lehetőség az sem, hogy a kiterjedt ukrán diaszpórát lenne érdemes célzottan a külföldiek sorából megszólítani.

Kiemelt kérdés az egészségturisztikai termékfejlesztés szélesebb kínálatának a kialakítása, melyet a nemzetközi trendek is egyértelműen alátámasztanak, hiszen az egészségtudatos életmód térnyerésével az idegenforgalom berkein belül is a wellness, fitness, spa termékek és élményparkok gyors fejlődése tapasztalható (RÁTZ T. 2001; GYURICZA L. 2008). Mindez olyan turisztikai szolgáltatások bevezetését jelentené a térség, régió idegenforgalmi piacára, amelyek egyelőre nem rendelkeznek belső konkurenciával, és ezt mindenképpen célszerű kihasználni. A kisebb egészségturisztikai intézmények körében már tapasztalható ilyen irányú profilváltás, de éppen ezek a piaci szereplők nem rendelkeznek stabil (anyagi, jogi) háttérrel, tevékenység és nyitva tartás tekintetében alacsony hatásfokkal működnek.

Az egészségturizmus megyén belül betöltött gazdasági súlyát szem előtt tartva különösen fontos a közép és hosszú távú fejlesztések során a jelenleg tapasztalt erős területi differenciák csökkentése. A gazdasági és természeti adottságok ismeretében első lépésként reális cél a síkvidéki járások (a Munkácsi járás kivételével) felzárkóztatása, melyekben egyelőre nagyon alacsony hatásfokkal hasznosítják a feltárt termálvízkészleteket.

Kárpátalja rurális jellegéből fakad a *falusi turizmus* további fejlesztésének szükségessége. A megye falusi turizmusának kettős jellegéből kiindulva, elkülönítve kell kezelnünk a hegyvidéki és a síkvidéki területek falusi turizmusának problémáit. A hegyvidéki térszín esetében a jelenleg is tapasztalható nagy területi szórás segítheti a turizmus térbeli szerkezetének javulását, és egyike lehet azoknak a területfejlesztési eszközöknek (de nem kizárólagosan), amely a jelentős gazdasági problémákkal küzdő, halmozottan periférikus helyzetben lévő területek felzárkóztatását elősegítheti. Az ilyen jellegű lépéseket az is indokolja, hogy a szóban forgó terület népessége őrizte meg leginkább hagyományait, melyek autentikus jegyei az idegenforgalom számára különösen értékesek.

A hegyvidéki falusi turizmus fejlesztésének három fontos szakasza/lépése jelölhető ki:

- a helyben történő szervezés, irányítás hatékonyságának növelése, közösségépítés;
- a hegyvidéki területek fokozott, kiemelt támogatása (és ez az elv más turisztikai termékek fejlesztésénél is érvényesülhetne). Közigazgatási szinten működő modell, mely szerint a 400 méter feletti települések önkormányzata magasabb támogatásban részesül. Ez az elv a megyei turisztikai fejlesztések esetében általánosan is érvényben lehetne;
- olyan programok indítása – és ez részben már EU-s pályázatok által is történhetne –, amelyek a szóban forgó falusi lakosság turisztikai jellegű képzését segítenék elő, lehetőséget biztosítva a kezdeti lépések megtételére és a vendégfogadói közösség kialakítására. Ehhez hasonló programok, képzések a síkvidéki magyar településeken, magyarországi szakemberek bevonásával már jól működtek.

A síkvidéki területek falusi turizmusának fejlesztése más megközelítést igényel, mely esetben az alábbi három fő feladat jelölhető ki:

- a szervezési keretek bővítése;
- az új piaci lehetőségek hasznosítása;
- a turisztikai termékké való fejlesztés.

A síkvidéki falusi turizmus esetében az idegenforgalmi szervezés egy következő szintre emelése az újabb fontos lépés, hiszen az egyes településeken a fogadóközösségek koordinálása már ma is működik. A járási, megyei koordinálás, összehangolt piaci fellépés, akár civil kezdeményezésre is, kiszélesítik a lehetőségeket. Egyrészt, megteremtik a feltételeit az egységes nyilvántartás elkészítésének, másrészt kivitelezhetővé válik az egységes minősítési rendszer bevezetése, harmadrészt hatékonyabban érvényesíthető a síkvidéki falusi turizmus mint termék, elindítható az egyéni arculat kialakítása. Hasonló szervezettséggel reális céllá lép elő a térség falusi vendéglátásának a belföldi kínálat részévé fejlesztése (a nyelvi akadályok ellenére is). Az ukrajnai idegenforgalmi piacon a korábbi évtizedekben jól ismert „Beregvidék” (Берегівщина) imázs sikeresen felhasználható. Az síkvidéken meglévő

magyar kultúrkör elemei (gasztronómia, borkultúra, hagyományok) más helyi vonzerőkkel kiegészítve az EU irányába nehezen eljutó közönség számára elfogadható üdülési alternatívát kínálhatnak.

Fontos feladat a terület falusi turizmusának termékké való fejlesztése, amit többek között az is indokol, hogy a kizárólag magyarországi vendégekre hangolt síkvidéki falusi turizmus egyelőre csak a szállásadásra korlátozódik, és az így értékesíthető kárpátaljai vonzerők száma – különösen, hogy a falusi turizmus nem termékszerűen van jelen – véges. Jelenleg is vannak kísérletek a vendégek tartózkodási idejének különböző programok általi meghosszabbítására (májusfaállítás, lekvárfőzés, böllérverseny), de ezek többsége alkalomszerűen működik. A fejlesztés viszonylag egyszerű eszköze lehet az egyes települések turizmusát koordináló személyek rendszeres továbbképzése, melyen belül nagy hangsúlyt kapna a gyakorlati képzés és a tapasztalatcsere az EU közeli régióival. Ez egyrészt ötleteket, inspirációt szolgáltathat a helyi szervezőknek a programfejlesztéshez, másrészt ösztönözné őket a meglévő és gyökerekben rejlő helyi hagyományos tevékenységek (fejés, sajt-, vajkészítés, kenyérsütés, gombázás) turisztikai kínálatba való beemelésére, attrakcióvá fejlesztésére. Ezt kombinálva a helyben végezhető aktív tevékenységek sorával (lovaglás, úszás, gyalogtúra, kerékpározás) és helyi kézműves, kulturális elemekkel (gyékény- és kosárfonás, faragás, szőtteskészítés, fonótechnikák megfigyelése) elérhető az a komplexitás, ami a tartózkodási idő meghosszabbodását és a falusi turizmus termékké fejlődését eredményezheti.

A megye *síturizmus*ának morfológiai adottságait ismerve megállapíthatjuk, hogy nemzetközi szinten való fejlesztése csak korlátozott keretek között valósulhat meg. Belföldi viszonylatban ugyanakkor csak a két szomszédos megye (Ivano-Frankivszki és Lembergi (Lvivi)) jelent konkurenciát. A sípályák és a környezetükben lévő szálláshelyek bővítése mellett a fejlesztésekben a hangsúlyt a komplex kínálat kialakítására célszerű helyezni, akár a felvonók olyan kialakítása révén is, amelyeket nyáron, túrázók számára is lehet üzemeltetni. Ezt indokolja a viszonylag rövid síszezon és annak erős időjárás-függősége, továbbá hosszútávon ez jelenthet megoldást a klímaváltozás által előidézett felmelegedés kiváltotta hatások ellen is. Sokkal kisebb terhet jelent a létesítmények fenntartóinak, ha más jellegű hasznosítás is megjelenik az adott területen, és mindez az eltöltött vendégéjszakák számára is pozitív hatást gyakorolna. A kínálat komplex bővítése az egészségturizmus, falusi turizmus segítségével is megoldható, különösen, ha az egyes területek néprajzi elemeit, például fesztiválok, rendezvények, kézművesség formájában is aktívan beemelnék a turisztikai kínálatba.

A *bakancsos turizmus, természetjárás* esetében az ökoturisztikai jelleg erősítése lehet cél, ezen belül is a turisták, különösen az erre fogékonyabb fiatal korosztály ökológiai

szemléletének fejlesztése, kialakítása. Ukrajnában a turizmushoz hasonlóan az ökotudatos, környezetkímélő életfelfogás, elsősorban az életszínvonalküszöb mélységeinek következtében háttérbe szorul. A meglévő adottságokat (nemzeti parkok, természetvédelmi terület, rezervátumok) a nemzetközi elismeréssel rendelkező (UNESCO) területeket beiktatva, módszeresen használva ez a felfogás formálható, és ami fontos – és ezt az ukrán szakirodalom is erősen hangsúlyozza –, hogy mindez kis befektetések árán érhető el (FEDORCSENKO, V.K. – GYOROVA, T.A. 2002). Korábban már működött hasonló program Ukrajnában, de az elsősorban a honismereti elemek és a szülőföld iránti elkötelezettség erősítését szolgálta.

Az ökotudatos szemlélet formálásának kiváló lehetőségei a tanösvények, túrák, a sport- és tájékozódási vetélkedők lehetnek, melyetket programszerűen akár oktatási tantervekbe vagy turistaprogramokba is be lehet építeni. Az erre alkalmas túraútvonalak közül már ma is több tucat ismert, hivatalosan bejegyzett, de ezek infrastruktúrája, ismeretterjesztő és promóciós anyagokkal való ellátottsága szinte nem létezik. A fentiekre irányuló fejlesztésekkel, illetve az egyes kiemelt területeken erdei pihenő- és kilátóhelyek rendszerszerű kialakításával és tudatos szakmai szervezéssel akár speciális idegenforgalmi igényeket kielégítő nemzetközi szintű szolgáltatás is megvalósítható.

Felhasznált irodalom

1. ANUCSIN, V. A. (АНУЧИН В. А.) 1956.: *География Советского Закарпатья*. Географгиз, Москва. 296 p.

2. AUBERT A. 2002: *A turizmus földrajza*. In: Tóth J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. , Dialóg Campus, Budapest–Pécs, pp. 142–159.

3. AUBERT A. – BERGHAUER S. – BOGNÁR A. – GELÁNYI N. – GYURICZA L. – MÁRTON G. 2011: *A Szovjetunió és utódállamai turizmusának területi különbségei*. In: Bokor L. – Szelesi T. – Tésits R. (szerk.): Dimenziók térben és időben. Tanulmánykötet a éves Rudl József tiszteletére. Pécs, pp143–162.

4. AUBERT A. – MISZLER M. 2004: *A regionális szintű területfejlesztés és – menedzselés elméleti keretei a gyógy- és termálturizmusban*. In: Aubert A. – Csapó J. (szerk.): Egészségturizmus. Pécsi Tudományegyeten TTK Földrajzi Intézet. Pécs, pp. 3–28

5. AUBERT A. – BERKI M. – HEGEDÜS V. – SZABÓ G. (2007): *Az idegenforgalmi helyzetértékelés elvei ésmódszerei.* In: Aubert A. (szerk.): A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. Bornus Nyomda Pécs, pp. 179–242

6. AUBERT A. – SZABÓ G. 2005: *Terméktípusok.* In: Pozíció és perspektívák Baranya megye turizmusában. Baranya Megye Turizmusfejlesztési Programjának aktualizálása. Szerk.: Aubert A., Szabó G. Pécs, 2005. Baranya Megyei Önkormányzat, PTE Turizmus Tanszéke. pp. 85–97.

7. BADÓ ZS. 2007: *Ház a szakadék szélén.* In: Kárpátalja (Hetilap), VII. évf., 19. (330) szám, 2007. május 11. 2. p.

8. BADÓ ZS. 2011A: *Végleg bezárják a sóbányát.* In: Kárpátalja (Hetilap), XI. évf., 6. (526) szám, 2011. február 11. 3. p.

9. BADÓ ZS. 2011B: *A magyarok maradni akarnak. Aknaszlatina: Átgondolatlan kitelepítési tervek.* In: Kárpátalja (Hetilap), X. évf., 30. (550) szám, 2011. július 29. 2. p.

10. BALOGH CS. 2011A: *Aknaszlatina: elindultak a gépek.* In: Kárpáti Igaz Szó online, 2011.09.07. http://kiszo.hhrf.org/?module=news&target=get&id=5917 (letöltés ideje: 2011)

11. BALOGH CS. 2011B: *Szlatina nem költözik!* In: Kárpáti Igaz Szó online, 2011.09.19. http://kiszo.hhrf.org/?module=news&target=get&id=6097 (letöltés ideje: 2011)

12. BALCSÓK I. – DANCS L. 2001: *A határon átnyúló kapcsolatok lehetőségei Magyarország egyik leendő schengeni határán*. Földrajzi Konferencia. Szeged 13 p.

13. BALEGA, SZ. SZ. ET AL. (Балогаб С. С. и друг.) 1983: *Szovjet Kárpátontúl*.: *Советское Закарпатье*.) Kárpáti, Uzsgorod, 284 p.

14. BATIZI E. 1997: *A viski várhegyi fürdő*. In: Máramaros megye. Honismereti írások a monarchia korából, Budapest – Beregszász, pp 57–60.

15. BAZSIKA E. – GYURICZA L. 2000: *Néprajzi tájak „vándorlása" a magyarországi térképeken*: Hetés, Göcsej és Írség határainak vizsgálata. Földrajzi Közlemények. 132. 3. pp. 251–262.

16. *Befektetési ajánlatok katalógusa 2008-2009.Каталог інвестиційних пропозицій 2008-2009*. Закарпатська обласна державна адміністрація. Головне управління з питань європейської інтеграції зовнішньоекономічних зв'язків та туризму. Ужгород, 331 p.

17. BEJDIK, O. O. (БЕЙДИК О. О.) 2001: *Рекреаційна-туристські ресурси України*. ВЦ КНУ, Київ. 396 p.

18. BÉLAY V. 1943: *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei*. Budapest, 664 p.

19. BERGHAUER S. 2004: *Kárpátalja turizmusának kutatástörténete*. In: Barkáts J. (szerk.): Fiatal kárpátaljai magyar kutatók a természettudományi kutatásban. Poliprint Kiadó, Beregszász-Ungvár, pp. 79–84.

20. BERGHAUER S. 2006A: *Gyógyturizmus Kárpátalján*. In: Baranyai G. – TÓTH J. (szerk.): Földrajzi tanulmányok a pécsi doktoriskolából V. PTE TTK FDI, Pécs, pp. 49–59.

21. BERGHAUER S. 2006B: *A Szalyvai járás gyógyüdülési-rekreációs potenciálja*. In: Aubert A. (szerk.): Fejlesztés és képzés a turizmusban. II. Országos Turisztikai Konferencia tudományos közleményei. PTE TTK Földrajzi Intézet. pp. 207–212. (CD)

22. BERGHAUER S. 2008A: *Cross border relationship and tourism. Shopping tourism in Beregszász*. In: Soós K.–Orosz I. (szerk.): Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos közleményei. 2008. VII./2. Ungvár, pp. 214–222.

23. BERGHAUER S. 2008B: *Bevásárlóturizmus Kárpátalján. Закупівельний туризм на Закарпатті*. In: Láczay M. – Balogh Z. (szerk.): A határon átívelő együttműködés perspektívái – a munkaerőpiac az Európai Unió határán. Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kar. Nyíregyháza, pp. 117–146.

24. BERGHAUER S. 2008C: *Határmentiség és turizmus. Bevásárlóturizmus Beregszászon.* In: Szónoky Ancsin Gabriella (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. Nemzetközi Földrajzi Konferencia 2008 március 6., Szeged. pp. 455–463.

25. BERGHAUER S. 2009A: *Turizmus*. In: Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, 2009. IX. fejezet, pp. 337–353.

26. BERGHAUER S. 2009B: *Kárpátalja turizmusának kialakulása és ukrajnai* jelene. 22 p. http://www.htmtop.mtaki.hu/palyamunka_pdf_2010/Berghauer_Sandor. pdf (letöltés ideje 2011)

27. BERGHAUER S. 2009C: *Kereskedelem, külkereskedelem*. In: BARANYI B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 328–332.

28. BERGHAUER S. 2009D: *Прикордонне розташування і туризм. Шоп-туризм на Закарпатті*. In: Географія і туризм: європейський досвід. Матеріали III Міжнародної конференції. Львів. (*ukrán nyelven*), pp. 14–18.

29. BERGHAUER S. 2010: *Turizmus Kárpátalján*. In: Modern Geográfia, 2010. 2. szám, 23 p. http://www.moderngeografia.hu/tanulmanyok/nemzetkozi_turizmus /berghauer_sandor_ 2010_2.pdf

30. BERGHAUER S. 2011: *A határmentiség és a turizmus sajátos összefüggései Kárpátalja magyarlakta területein*. In: Tér és Társadalom / Space and Society 25. évf., 4. szám, 2011 pp. 148–163.

31. BERGHAUER S. – GYURICZA L. 2010: *The role of the borderland position in the tourism of Transcarpathia*. „Cohesion and Disparities – Regional Management, Peripheral Areas and Sustainable Development in Eastern Europe" – Temesvár, Románia. 2010. május 13–16., 9 p.

32. BERGHAUER S.– GYURICZA L. 2011: *Tourism as a possible land use form in Transcarpathia.* In: I. Dombay – Zs. Magyari-Sáska (Ed): The role of tourism in territorial development. IV. International Conference October 7-8, Gheorgheni, Romania, presa Universitara Clujeana, Babes-Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Geography, Ghergheni University Extension, pp. 7–17.

33. BILAK, SZ. P. (Билак, С. П.) 1986: *Kárpátontúl ásványvízei. (Минеральные воды Закарпатья).* Вища Школа, Львів. 165 p.

34. BIRKOVICS V. I. 2009 (Биркович В. І.): *Тенденції та перспективи розвитку туристично–рекреаційної галузі в Закарпатській області*. Стратегічні пріоритети, №2(11), pp. 218–224.

35. BLASOVSZKY M. 1939: *Kárpátalja turistakalauzának vázlata*. In: Turisták Lapja, LI. évfolyam, Budapest, pp. 175–185.

36. BODNÁR L. 2000: *A turizmus földrajzi alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 364 p.

37. BODNAR, V. (БОДНАР В.) 1987: *Kárpátalja természeti kincsei. (Природні багатства Закарпаття).* Kárpáti, Uzsgorod

38. BOLYOG B. (2009): *Rokonlátogatás céllal Kárpátaljára érkező magyar állampolgárok utazási szokásainak vizsgálata kérdőíves felmérés alapján.* Szakdolgozat. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Földtudományi Tanszék. Beregszász 52 p.

39. BRENZOVICS L. 2009: *Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX. században*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 75–106.

40. CSAPÓ J. 2009: *Az Európai Unió turizmusának térbeli folyamatai és trendjei*. Pécs, 143 p.

41. CSERNICSKÓ I. – SOÓS K. 2002: *Kárpátalja*. In: Szabó A. – Bauer B. – Laki L. – Nemeskerti I. (szerk.): Mozaik 2001. Gyorsjelentés. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet. pp. 91–136.

42. CHOLNOKY J. 1939: *Az Északkeleti- Felvidék.* In: Turisták Lapja, LI. évfolyam 4. szám, pp. 165–174.

43. CSÍKVÁRY A. (SZERK.) 1940: *Ung és Ung vármegye*. Vármegyei Szociográfiák 9–10, Budapest, 238 p.

44. CSITE A. – IVASKIN A. – ORBÁN S. – VARGA S. 1995: Csencselők és maffiózók Kárpátalján. Szabolcs – Szatmár – Beregi Szemle 1995/2, Nyíregyháza pp. 252–260.

45. CSERMÁK M. 1906: *Máramarosi útirajzok.* In: Turisták Lapja, XVIII. évfolyam, pp. 162–168.

46. CZIRBUSZ G. 1899: *A Keleti vagy Rutén-Kárpátok (I-III.)*. In: Turisták Lapja, XI. évfolyam, pp. 13–26.

47. CZIRBUSZ G. 1900: *A Keleti vagy Rutén-Kárpátok (IV-VI.)*. In: Turisták Lapja, XII. évfolyam, pp. 109–117.

48. DANCS L. 2003: *Turizmus és üdülési szokások Kárpátalja határ menti településein a harmadik évezred küszöbén*. In: Süli-Zakar I. (szerk.): Határok és határ mentiség az átalakuló Közép-Európában. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetem. Debrecen. pp. 169–178.

49. DANCS L. 2009: *Ukrajna társadalmi-gazdasági helyzete*. In: Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, 2009. I. fejezet, pp. 25–65.

50. DEÁK GY. 1898: *Meghivó-féle Máramarosba*. In: Turista Közlöny, V. évfolyam, Budapest, pp. 168–170.

51. DESCHMANN A. 1990: *Kárpátalja műemlékei*. Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Budapest, 230 p.

52. DONKA A. – GYURICZA L. 2002: *Az Ukrán–Magyar határtérség magyar oldalának területileg differenciált fejlesztési lehetőségei*. Határok és Európai Unió, Szeged. pp. 223–231.

53. ERDEY GY. 1940: *Síkirándulás Volóc környékén*. In: Turisták Lapja, LII. évfolyam. Budapest, pp. 47–51.

54. FÁBIÁN S. (SZERK.) 1939: *Szatmár, Ugocsa és Bereg k. e. e. vármegyék*. Budapest, 519 p.

55. FEDINEC CS. 2004: *Iratok a kárpátaljai magyarok történelméhez, 1918–1944*. Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó. 55 p.

56. FEDORCSENKO, V.K. – GYOROVA, T.A. (ФЕДОРЧЕНКО В. К. –ДЬОРОВА Т. А.) 2002: *Історія туризму в Україні*. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, Вища Школа, Київ 196 p.

57. FODOR GY. 2003: *Kárpátalja demográfiai jellemzése a népszámlálások adatainak tükrében*. In: Társadalomföldrajz-területfejlesztés, I. kötet, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 81–95.

58. FODOR GY. 2004: *Demográfiai változások Kárpátalján az 1989-es és a 2001-es népszámlálás között*. In: Süli-Zakar I. (szerk.): Határon átnyúló kapcsolatok, humán erőforrások, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 347–354.

59. FODOR GY. 2005: *A beregszászi járás népességföldrajzi adottságai*. In: Kisközségtől az Eurorégióig (Prof. Dr. Süli-Zakar István tiszteletére szerzett tanulmányok gyűjteménye), Didakt Kft, Debrecen, pp. 101–111.

60. FODOR GY. 2006: *Kárpátalja iparföldrajzának változásai az ezredforduló óta eltelt időszakban*. In: (Rácz Sz. szerk.): „Regionális átalakulás a Kárpát-medencében". Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, pp. 110–123.

61. FODOR GY. 2009A: *Humán erőforrások*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 215–238.

62. FODOR GY. 2009B: *Ipar*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 303–320.

63. FODOR GY. 2010: *A humánerőforrás-fejlesztés helyzete Kárpátalján interetnikus megközelítésben.* Doktori (PhD-) értekezés. Debreceni Egyetem, Földtudományok Doktori Iskola, Debrecen, 144 p.

64. GRIBOV, V – NYORBA, V. 2006: *A Szinevéri-tó – Kárpátok tengerszeme*. „Krajevidi" Kiadó, Ugvár. 24 p.

65. GÖNCZY S. 2009: *Földrajzi viszonyok, domborzat*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 108–118.

66. GÖNCZY S. – SZILÁGYI ZS. – BERGHAUER S. 2011: *A kárpátaljai falusiturizmus lehetséges irányai.* XIX. Kárpátaljai Nyári Szabadegyetem. Felsőszinevér, 2011 június 28. – július 3. Előadás, (pdf formátum) 43 p.

67. GULYÁS L. 2009: *Kárpátalja 1918 előtt*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 65–74.

68. GYIBROVA, O. T. 1 (Діброва, О. Т.) 1967: *Закарпатська область*. Ragyanszka Skola, Kijev, 232 p.

69. GYURICZA L. 2000*: A termálvíz hasznosítási lehetőségei Közép és Nyugat-Zalában.* In: Lovász Gy. – Szabó G. (szerk.): Területfejlesztés – Regionális kutatások. Tiszteletkötet Tóth József professzor úr 60. születésnapjára, PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs 2000. pp 73–80.

70. GYURICZA L. 2002: *A bevásárlóturizmus tündöklése és hanyatlása Lentiben*. In: Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. Az épített környezetváltozása Gödöllő, pp. 236–241.

71. GYURICZA L. 2008: *A turizmus nemzetközi földrajza*. Egyetemi tankönyv, Dialóg-Campus, Budapest–Pécs 320 p.

72. GYURICZA L. 2009A: *Ökoturisztikai fejlesztési lehetőségek – az idegenforgalmi világtrendek tükrében – a szlovén–magyar határ két oldalán.* In.: V. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia. 2009. március 26 – 29., Kolozsvár pp. 123–129.

73. GYURICZA L. 2009B: *A drop of Europe: The Murania Tourist Area*. In: The role of tourism in territorial development. International Conference 2009. Gheorgheni, Babes-Bolyai University of Cluj Napoca, Faculty of Geography, Gheorgheni University Extension pp. 187–201.

74. GYURICZA L. – BERGHAUER S. 2009: *Probleme der Bewertung der Naturbedingungen im Tourismus*. In: Acta Beregsasiensis VIII./1. pp. 213–221.

75. HANUSZ Á. 1996: *A Felső- Tiszavidék idegenforgalmi fejlesztése, különös tekintettel Kárpátaljára*. In: Határon innen – határon túl. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia kötet Szeged, 1996. szeptember 4-6., pp. 275–288.

76. HANUSZ Á. 1997: *Kárpátalja ásvány- és gyógyvizei*. Kárpátaljai Magyar Főiskolai Acta Beregsasiensis. Beregszász, pp. 89–97.

77. HANUSZ Á. 1998*: A beregszászi járás turisztikai vonzerői.* Kárpátaljai Magyar Főiskolai Acta Beregsasiensis. Beregszász, pp. 47–53.

78. HANUSZ Á. 1999*: Kárpátalja idegenforgalma a 19-20. században. Észak- és Keletmagyarországi*. In: (Boros L. szerk.): Földrajzi Évkönyv 6. sz. Nyíregyháza, pp. 205–213.

79. HANUSZ Á. 2005: *Adatok és tények Kárpátalja turizmusáról.* In: Kókai S. (szerk.): Természettudományi közlemények 5. Nyíregyháza, pp. 125–140.

80. HANUSZ Á. 2008: *Határon átnyúló turisztikai kapcsolatok a Felső-Tisza mentén.* Magyar Földrajzi Konferencia 2008, Debrecen. http://geography.hu/mfk2008/pdf/HanuszA.pdf pp. 509–513. (letöltés ideje 2012)

81. HERENCSUK, K. I. (SZERK.) (Геренчук К. І. (ред.))1981: *Природа Закарпатської області*. "Вища школа", Львів. 156 p.

82. HERZANICS V. M. – STROBLYA J. J. (ГЕРЗАНИЧ В.М. – ШТРОБЛЯ Ю.Й.) 2009: *Вплив регіональних факторів на розвиток рекреаційно-туристичної сфери гірських районів*

закарпаття. In: www.nbuv.gov.ua/portal /natural/NVUU/Ekon/ 2009_28_1/statti/15.htm (letöltés ideje 2011)

83. *Hotelek és kereskedelmi szálláshelyek 2006 (Готелні та інші місця для короткотермінового проживання).* Статистичний бюлетень. Закарпатське обласне управління статистики. Ужгород. 2007. 78 p.

84. HOBLIK-MARKOVICS, N. M. (ГОБЛИК-МАРКОВИЧ Н. М.) 2010: *Активізація маркетингового забезпечення розвитку туристичної сфери регіону.* 7 p. In: http://www.nbuv. gov.ua/e-journals/eui/2010_2/10gnmtsr.pdf (letöltés ideje 2011)

85. HORVÁTH ZOLTÁN GY. – KOVÁCS S. 2002: *Kárpátalja kincsei*. Masszi Kiadó és Romantika Kiadó, Budapest, 312 p.

86. HRUSCSEV, D. – JAKOVLEJ, E. – BESZEVSZKAJA, L. – HOMUTNIK, R. – SIMKIV, L. – KIRPACS, J. (ХРУЩЕВ, Д – ЯКОВЛЕВ, Е. – БОСЕВСКАЯ, Л. – ХОМУТНИК ,Р. – ШИМКИВ, Л. – КИРПАЧ, Ю.) 2011: *Соль вопроса: что же будет в Солотвино. Международный туристический оздоровительный центр - или опасная зона „лунного ландшафта”?* Еженедельник 2000 №37 (573) 16 - 22 сентября 2011 г. On-line: www.2000.net.ua/2000/derzhava/problemy/75515 (letöltés ideje 2011)

87. ILNICKIJ, V. (ІЛЬНИЦЬКИЙ, В.) 2011: *Солотвино пішло під воду*. In: Вся Закарпатська Правда, П'ятниця, 18 листопада 2011. www.vsapravda.info/socium /9778-solotvino-pishlo-pid-vodu (letöltés ideje 2011)

88. IZSÁK T. 2007: *Ukrajna természeti földrajza*. Jegyzet. Rákóczi-füzetek XXIX. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. PoliPrint, Ungvár. 216 p.

89. IZSÁK T. 2009A: *Természetvédelmi területek.* In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 154–158.

90. IZSÁK T. 2009B: *Mezőgazdaság*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 303–320.

91. JACOB, D. – RADVÁNSZKY B. 2008: *A Tisza vízgyűjtőterületének várható klímaváltozása és annak hatása a Tisza vízhozamára – A regionális klímamodell (REMO) és a lefolyási modell (HD) alkalmazásával.* IN: Hidrológiai Közlöny 88. 2008. 3. pp. 33–42.

92. JAKAB L. 2009: *A humán erőforrás minőségét befolyásoló néhány tényező*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 235–239.

93. JAVKIN, V. G. AT ALL. 2006 (ЯВКІН В.Г., РУДЕНКО В.П., КОРОЛЬ О.Д. ТА ІН.): *Проблеми географії та менеджменту туризму*. Чернівці, Рута. 260 p.

94. KALACSOVA, I.V. (КАЛАЧОВА І.В.) 2010: *Лікування, організований відпочинок та туризм в Україні*. Статистичний бюлетень, Київ 100 p.

95. KALACSOVA, I.V. (КАЛАЧОВА І.В.) 2011: *Готелі та інші місця для тимчасового проживання*. Статистичний бюлетень, Київ 208 P.

96. KAMPÓ I. 2010: *Стан та перспективи розвитку сільського туризму на Закарпатті*. In: Soós K.–Orosz I. (szerk.): *Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos közleményei*. 2010/1. Ungvár, pp. 241–244.

97. *Kárpátalja 1968* (Statisztikai évkönyv): (Закарпатська область) Закарпатське обласне управління статистики. Ужгород.

98. *Kárpátalja 1974* (Statisztikai évkönyv): (Закарпатська область) Закарпатське обласне управління статистики. Ужгород.

99. *Kárpátalja 1990* (Statisztikai évkönyv): (Закарпатська область) Закарпатське обласне управління статистики. Ужгород.

100. *Kárpátalja 2000*. (Statisztikai évkönyv) (Закарпаття 2000. Статистичний щорічник). Ужгород, Закарпатське обласне управління статистики, 2001.

101. *Kárpátalja 2003*. (Statisztikai évkönyv) (Закарпаття 2003. Статистичний щорічник). Ужгород, Закарпатське обласне управління статистики, 2004.

102. *Kárpátalja 2004*. (Statisztikai évkönyv) (Закарпаття 2004. Статистичний щорічник). Ужгород, Закарпатське обласне управління статистики, 2005.

103. *Kárpátalja 2005*. (Statisztikai évkönyv) (Закарпаття 2005. Статистичний щорічник). Ужгород, Закарпатське обласне управління статистики, 2006.

104. *Kárpátalja 2006*. (Statisztikai évkönyv) (Закарпаття 2006. Статистичний щорічник). Ужгород, Закарпатське обласне управління статистики, 2007.

105. *Kárpátalja 2007*. Statisztikai évkönyv *(Закарпаття 2007*. Статистичний щорічник*)*. Ужгород, Закарпатське обласне управління статистики, 2008.

106. *Kárpátalja 2008*. Statisztikai évkönyv (Закарпаття 2008. Статистичний щорічник). Ужгород, Закарпатське обласне управління статистики, 2009.

107. *Kárpátalja 2009*. (Statisztikai évkönyv) (Закарпаття 2009. Статистичний щорічник). Ужгород, Закарпатське обласне управління статистики, 2010.

108. Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal (Закарпатська ОДА): *Туристично-рекреаційна сфера*. In: http://www.carpathia.gov.ua/ua/267.htm

109. *Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2005*: (Закарпаття – Санаторії та туризм): Статистичний бірник. Ужгород.

110. *Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2007 (Закарпаття – Санаторії та туризм*): Статистичний збірник. Ужгород.

111. *Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2008 (Закарпаття – Санаторії та туризм*): Статистичний збірник. Ужгород.

112. *Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2010 (Закарпаття – Санаторії та туризм*): Статистичний збірник. Ужгород.

113. *Kárpátalja*. Turisztikai térkép. Закарпатье. Туристическая ларта-схема. С. Степчук. «Лира», Ужгород, 2005

114. KISS É. 2009A: *Kárpátalja logisztikai, közlekedési helyzete*. In: BARANYI B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 331–337.

115. KISS É. 2009B: *Az európai integrációs folyamatok új kihívásai*. (XII.1.). In: BARANYI B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 454–457.

116. KOCSIS K. 1999: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet.

117. KOCSIS K. 2001: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe*. Magyar Tudományos Akadémia, Kisebbségkutató Intézet, Budapest

118. KOCSIS K. – RUDENKO, L. – SCHWEITZER, F. 2008: *Ukreine in Maps*. Institute of Geography National Academy of Sciences of Ukraine – Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences. Kyiv – Budapest. 148 p.

119. KOHUT E. 2009: *Természetes növényzet*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp.140–147.

120. KOHUT E. – IZSÁK T. 2008: *Természeti értékeink.* Kárpátalja védett növényei, gombái, állatai. Poliprint, Beregszász. 102 p.

121. *Koncepció* (*Концепція)* 2009. *Збереження і використання історичних замків і замкових комплексів Закарпаття.* Проект 2008/150-733-2. Ужгород 2009. 26 p.

122. KORMÁNY GY. 1996: *Kárpátalja földrajzi vázlata*. Oktatási segédanyag. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Beregszászi Tagozata, Nyíregyháza – Beregszász. 45 p.

123. KORMÁNY GY. 1999: *Kárpátalja ásvány- és gyógyvizei*. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6. Nyíregyháza, pp. 57–75.

124. KOVACS M. J. (КОВАЧ М. Й) 2010: *Розвиток регіональної логістики як інноваційний чинник у галузі рекреаційно-оздоровчої сфери в Закарпатській області*. In: Науковий вісник. Національний лісотехнічний університет України. Вип. 20.14, pp. 80–86. In: http://www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/ nvnltu/20_14/80_Kow.pdf (letöltés ideje 2011)

125. KOVALSZKIJ V. SZ. (КОВАЛЬСЬКИЙ В. С.) 2008: *Законодавство – Туристичні послуги в україні*. Юрінком Інтер, Київ 320 p.

126. KOVÁCH S. 2000: *Verejtékb l fakadó sóvirágok*. Press+Print Kft. Gödöllő, 174 p.

127. KOVÁCS S. 1999: *Kárpátaljai útravaló*. Püski Kiadó, Budapest, 180 p.

128. KOVÁCS S. 2003: *Kárpátalja térképe*. 1:250 000. 2. kiadás Dimap Bt. Budapest

129. KRÁL, J. – SVOBODA, A. 1923: *Turisticky pruvadce Podkarpatskou Rusi*. Praga, 116p.

130. LAZARENKO, E. K. (ЛАЗАРЕНКО Е. К.) 1963: *Минерология Закарпатья*. Изд. Львовського Унивеситета 620 p.

131. Lazarenko, E. A. (Лазаренко, Э. А.) 1979: *По вулканическым Карпатам*. Изд. Карпати, Ужгорож. 96 p.

132. LEHOCZKY T. 1881–1882: *Bereg vármegye monográfiája*. Pollacsek Könyvnyomda. 864 p.

133. LUKÁCS K. – LUKÁCS J. 1999: *Aknaszlatina – a só, a víz és a levegő kincsestára Aknaszlatina.* In: http://www.freeweb.hu/saltmining/elozo/04apr.htm (letöltés ideje 2011)

134. MALJSZKA M. – HUDO V. 2007 (МАЛЬСЬКА М. – ХУДО В.): *Туристичний бізнес: теорія та практика*. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, «Центр учбової літератури», Київ 424 p.

135. MALELYEV, E. F. (МАЛЕЕВ Е. Ф.) 1964: *Неогеновый вулканизм Закарпатья*. Изд. Наука, Москва. 249 p.

136. MASZLJAK P. O. (МАСЛЯК П. О.) 2008: *Рекреаційна географія.* Навчальний посібник. Знання, Київ. 344 p.

137. MESCSENKO, V (МЕЩЕНКО В.) 1956: *Минеральные источники Закарпатья)* Карпати, Ужгорож 76 p.

138. MÉSZÁROS K. 1861: *Ungvár története a legrégebbi időktől máig*. Ungvár, Jäger Károly nyomda, 111 p.

139. MICHALKÓ G. 2001: *A magyarországi bevásárlóturizmus szociálgegráfiai vonatkozásai*. In: Földrajzi Értesítő, L. évf. 1-4 füzet. pp. 255–270.

140. MICHALKÓ G. 2002: *Országkép és kiskereskedelem – A külföldi turisták szabadidős vásárlásai a magyarországi idegenvezetők szemével*. In: Turizmus Bulletin, 2002/3. pp. 22–29.

141. MICHALKÓ G. 2004A: *A bevásárlóturizmus*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 104 p.

142. MICHALKÓ G. 2004B: *A turizmuselmélet alapjai*. Turizmus Akadémia I., Székesfehérvár, 224 p.

143. MICHALKÓ G. 2007A: *A turizmuselmélet alapjai*. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár, 224 p.

144. MICHALKÓ G. 2007B: *Magyarország modern turizmusföldrajza*. Dialóg Campus. Budapest – Pécs, 288 p.

145. MOLNAR, A. SZ. (МОЛНАР О. С.) 2010: *SWOT аналіз розвитку туризму та рекреації*. In: http://rest4u.com.ua/userfeedback_50

146. MOLNAR, A. SZ. – MARCSENKO A. I. (МОЛНАР О.С. – МАРЧЕНКО О.І.) 2010: *Оцінка наявного туристисно-рекреаційного потенціалу рекреаційних зон Закарпаття*. In: www.transcarpathiatour.com.ua/publications/ statia2_ind.htm (letöltés ideje 2011)

147. MOLNÁR D. I. 2009: *A népesség száma és területi elhelyezkedése napjainkban*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 174–176.

148. MOLNÁR J. 2009: *Éghajlati viszonyok*. Vízrajzi adottságok. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 123–140.

149. MOLNÁR J. 2009A: *A természetes szaporodás*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp 176–180.

150. MOLNÁR J. 2009B: *Vándormozgalom*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 180–184.

151. MOLNÁR J. 2009C: *Vallási megoszlás*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 207–209.

152. MOLNÁR J. – MOLNÁR D. I. 2002: *A kárpátaljai magyarság népességföldrajzi viszonyai*. Internetes publikáció In: http://www.hhrf.org/kmtf/index1.htm (letöltés ideje 2010)

153. MOLNÁR J. – MOLNÁR D. I. 2003*: Az etnikai térszerkezet változása Kárpátalján a XX. század folyamán*. In: Kozma István–Papp Richárd (szerk.): Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a „Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitás-szerkezetében" c. konferencia előadásaiból. – Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest pp. 123–130.

154. MOLNÁR J. – MOLNÁR D. I. 2004: *Kárpátalja nemzetiségi összetétele a 2001-es népszámlálási adatok alapján*. In: Süli-Zakar I. (szerk.): Határon átnyúló kapcsolatok, humán erőforrások. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója pp. 339–346.

155. MOLNÁR J. – MOLNÁR D. I. 2005: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, PoliPrint Kft., Ungvár 118 p.

156. MULJARCSUK, SZ. – SVOROB, G., 2010 (МУЛЯРЧУК, С. – ШВОРОБ Г.): *Основні тенденції державного регулювання туризму в Україні*. http://conferences.neasmo.org.ua/node/180

157. NAGY M. 2005: *Magyarország mezőgazdasága a 20. század elején*. In: Beluszki Pál (szerk.): Magyarország történeti földrajza. Pécs – Budapst, Dialóg Campus Kiadó. pp. 322–395.

158. NÉMETH A. 2002*: Kárpátalja*. Széchenyi Nyomda Kft., Győr, 162 p.

159. NOVÁK L. 1997: *A kobala-polyánai fürdő*. In: Máramaros megye. Honismereti írások a monarchia korából, Budapest – Beregszász, pp 60–62.

160. OROSZ I. 2009A: *Nyelvismeret a régióban*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 367–373.

161. OROSZ I. 2009B: *Oktatás, képzés*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 421–453.

162. PAP, I. I. – PAP, D. I. (ПОП И.И. – ПОП Д.И.) 1971: *В горах и долинах Закарпатья*. Искусство, Москва. 119 p.

163. PAP, SZ. (Поп С.) 2003: *Природні ресурси Закарпаття*. „Спектраль”, Ужгород. 296 p.

164. PAP, SZ. (Поп С.) 2009: *Природні ресурси Закарпаття*. Державне видавництво «Карпати», Ужгород. 336 p.

165. PETRANYIVSZKIJ, V. L. – RUTINSZKIJ, M. J. (ПЕТРАНІВСЬКИЙ В. Л. – РУТИНСЬКИЙ М. Й.) 2006: *Туристичне краєзнавство*. Навчальний посібник, Знання. Київ, 343 p.

166. RÁTZ T. 2001: *Zennis és Lomi Lomi avagy új trendek az egészségturizmusban.* Turizmus Bulletin 5:(4) pp. 7–16.

167. RADVÁNSZKY B. – SASS E. 2009: *Kárpátalja idegenforgalmának természeti alapjai*. In: Tóth J. – Aubert A. (szerk.). A Kárpát-medence és etnikumai. Tanulmánykötet Pozsár Vilmos tiszteletére. Pécs, pp. 51–65.

168. RADVÁNSZKY F. (SZERK.) 2000: *Kárpátaljai református templomok*. ITP-Press, Ungvár – Beregszász 128 p.

169. RUDENKO, V. P. (szerk.) 2008*: Ukrajna Nemzeti atlasza* (*Національний атлас України 2008)*: Гол. ред.: Руденко В.П. Видавництво ДНВП „Картографія” 440 p.

170. RUTINSZKIJ M. J. – ZINYKO J. V. (РУТИНСЬКИЙ М. Й. – ЗІНЬКО Ю. В.) 2006: *Сільський туризм*. Навчальний посібник Знання, Київ, 272 p.

171. SZABÓ I. 1937: *Ugocsa megye*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 615 p.

172. SASS E. 2009: *Kárpátalja Ukrajna turizmusában betöltött szerepének vizsgálata.* Kézirat 11 p.

173. SASS E. 2008: *A kárpátaljai Bereg-vidék valódi turisztikai attrakcióinak felmérése.* In: www.hah.hu/opendoc.php?fn=Sass_ Eniko_prezentacio.doc (letöltés ideje 2010)

174. SANDOR, F. 2010*: Turizmus. In:* Kárpátalja 1919-2009. Történelem, politika, kultúra. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum, Budapest pp. 401–404.

175. SIEGMETH K. 1896: *A Hoverla*. In: Turista Közlöny, III. évfolyam, Budapest, pp. 123–124.

176. SIEGMETH K. 1901: *Képek a Felső-Tisza vidékéről*. In: Turisták Lapja, XIII. évfolyam. Budapest, pp. 150–156.

177. SINÁLY K. 1939: *Jöjjetek Kárpátaljára*. In: Turisták Lapja, LI. évfolyam. Budapest, pp. 269–273.

178. SINÁLY K. 1939: *Kárpátalja fatemplomai*. In: Turisták Lapja, LI. évfolyam. Budapest, pp. 317–321.

179. SKOLA, I. M. (ШКОЛА І.М (РЕД.)) 2003: *Менеджмент туристичної індустрії.* Навчальний посібник. Чернівці, 662 p.

180. SÓS J. – FARKAS Z. 2004: *Kárpátalja Lemberg és Csernovic – Útikönyv*. Kiadja a JEL-KÉP Bt., Budapest, 200 p.

181. SOLTÉSZ K. 1895: *Máramarosi sóbányák.* In: Turista Közlöny, II. évfolyam, Budapest, pp. 20–23.

182. STRÖMPL G. 1936: *A Máramarosi-havasok.* In: Turisták Lapja, XLVIII. évfolyam. Budapest, pp. 269–271.

183. SUGÁR I. 1939: *A Pietrosz (2026m) és a Hoverla (2058m)*. In: Turisták Lapja, LI. évfolyam. Budapest, pp. 273–276.

184. SÚJTÓ B. 1941: *Túrák a keleti végeken*. In: Turisták Lapja, LIII. évfolyam. Budapest, pp. 157–165.

185. SZABÓ G. 2005: *A környezetbarát vendégfogadói hálózat kiépítésének lehetőségei a Dél-Dunántúlon*. In.: Majoros P. (szerk.): BGF Tudományos Évkönyv 2005. A prioritások és konvergencia kölcsönhatása a magyar gazdaságban. pp. 149–161.

186. SZABÓ G. 2009: *A falusi turizmus, agroturizmus speciális termékei Magyarországon*. Falusi Turizmus. Tájékoztató 2009/4. sz. pp. 3–4.

187. SZÉKELY A. – KOTOSZ B. 2005: *A határmenti lakosság határképe az EU–csatlakozás előtt*. In: Statisztikai Szemle, 83. évfolyam, 2005. 12. szám

188. SZILÁGYI I. 1876: *Máramaros megye egyetemes leírása*. Budapest, 516 p.

189. SZILÁGYI Z. – SASS E. – GÖNCZY S. 2006: *Kárpátalja, mint turisztikai desztináció – Magyarországi turisták körében végzett imázs- és elégedettségvizsgálat.* A III. Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei. Kiadja: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2006. szeptember 6–7. CD-Rom, 18 p.

190. SZOCSKA, K. (СОЧКА К.) 2007: *Звіт з базового дослідження стратегічного пріоритету Закарпатської області "Розвиток туризму та курортно-рекреаційної сфери"*. Проект з регіонального врядування та розвитку – Україна. Проект № Z020640. Замовлення № 7037154. Ужгород, 30 p. In: http://www.rgd.org.ua/resources/additional_res/Expanding_tourism_in_Zakarpattya_2007_UKR.pdf (letöltés ideje 2010)

191. SZOKOL, T. G. (СОКОЛ Т. Г.) 2006: *Основи туристичної діяльності*. Підручник. Грамота. Київ, 324 p.

192. SZOLOVJOV, D. I. (Д. І. СОЛОВЙОВ) 2010: *Аналіз тенденцій розвитку туристичної сфери України та науково-методичні напрями вдосконалення її державного регулювання*. In: Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу № 1(9)2010. pp 70–74

193. SZŐLLŐSSY J. 1939: *A Borszovai-havasokban*. In: Turisták Lapja, LI. évfolyam. Budapest, pp. 265–269.

194. SZTEPCSUK, SZ. (СТЕПЧУК, С.) 2003: *Закарпаття. (Kárpátalja).* Ужгород, Поліграфцентр „Ліра”, 120 p.

195. SZTOJKA, SZ. M. (СТОЙКО С. М.) 1977: *Карпатам зеленіти вічно*. Карпати, Ужгород. 173 p.

196. SZVITLIK, J. (СВІТЛИК Я.) 2010: *Мілйон туристів*. In: Старий Замок. № 2 (966) 01. 21–27.

197. *Ukrajna Nemzeti atlasza 2008* (*Національний атлас України 2008)*: Гол. редактор Руденко В.П.. Видавництво ДНВП „Картографія" 440 p.

198. *Ukrajna*. Turisztikai térkép 2002 (*Україна*. *Туристична карта 2002*). Масштаб 1: 1250000. ДНВП «Картографія»

199. The Economic Impact of Travel & Tourism – Ukraine 2009. 20 p. http://www.wttc.org/bin/pdf/original_pdf_file/ ukraine.pdf (letöltés ideje 2010)

200. TARPAI J. – DANCS K. 2008: *Turisztikai együttműködés a magyar–ukrán határ mentén*. In: Baranyi Béla (szerk.): Magyar–ukrán határrégió. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja Debreceni Osztály. pp.145–165.

201. TOBÓDY J. 1861: *Munkács múltja és jelene a magyar történelemben*. Pest, 114 p.

202. TROJAN, M. V. (ТРОЯН М. В.) 1982: *Мукачевский замок: историко-краеведческий очерк.* Карпаты, Ужгород. 56 p.

203. *Turizmus Kárpátalján (Туризм у Закарпатській області)*. Статистичний бюлетень. Закарпатське обласне управління статистики. Ужгород. 2002. 52 p.

204. TURISZTIKAI STATISZTIKAI ÉVKÖNYV 2005 (KSH), Budapest. 78 p.

205. TURISZTIKAI STATISZTIKAI ÉVKÖNYV 2006 (KSH), Budapest. 81 p.

206. TURISZTIKAI STATISZTIKAI ÉVKÖNYV 2007 (KSH), Budapest. 110 p.

207. *Turizmus Ukrajnában 2007*: (*Туризм в Україна 2007*) Статистичний збірник. Державний комітет статистики України, Київ. 192 p.

208. VAVILIN A. 2005: *Закарпатська область*. 1:700 000 méretarányú Térkép-gyűjtemény. Bereg-Pres Bt. 2005.

209. VERZSBITSZKA, O. P. ET AL. (ВЕРЖБИЦЬКА О. П.) 1969: *Історія міст і сіл УРСР*. Закарпатська область. Київ. 780 p.

210. VESZILYEVSZKIJ, G. A. (ВАСИЛЕВСЬКИЙ Г.А.) 1973: *Водні багатства Карпат*. Карпати, Ужгород. 64 p.

211. ZASZTAVECKA, O. V., ZASZTAVECKIJ, B. I., GYITCSUK, I. L., TKACS, D. V. (ЗАСТАВЕЦЬКА, О. В., ЗАСТАВЕЦЬКИЙ, Б. І., ДІТЧУК, І. Л., ТКАЧ, Д. В.), 1996: *Географія Закарпатської області*. Ternopil. 94 p.

212. ZSELICZKY I. 2009: *Állatvilág.* In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp.147–151.

213. whc.unesco.org (Az UNWTO hivatalos honlapja) teljes elérhetőség – http://whc.unesco.org/en/list/1133/documents/ (letöltés ideje 2010)

214. www.24tv.ua (Televíziós/internetes hírportál) teljes elérhetőség – http://24tv.ua/news/newsVideo.do?meshkantsiv_solotvino_gotuyut_do_pereselennya&objectId=101208 (letöltés ideje 2011)
http://24tv.ua/news/newsVideo.do?tehnogennoyi_katastrofi_v_solotvino_ne_dopustyat&objectId=70191 (letöltés ideje 2011)

215. www.alergo.zaua.com/page.php?pg=2 (A Kárpátaljai Allergológiai Kórház honlapja – letöltés ideje 2011)

216. www.aub.org.ua (Ukrajna Bankszövetségének honlapja – letöltés ideje 2011)

217. www.carpathia.gov.ua (Kárpátalja Állami Adminisztrációjának honlapja – letöltés ideje 2011)

218. www.compas.ucoz.com (Ukrán geográfusok honlapja – letöltés ideje 2011)

219. www.itthon.hu (A Magyar Turizmus Zrt. honlapja – letöltés ideje 2010)

220. www.liveinternet.ru/users/2673728/page1.shtml (Letöltés ideje 2011)

221. www.podrobnosti.ua (televíziós/internetes hírportál) teljes elérhetőség – www.podrobnosti.ua/ podrobnosti/2010/05/29/689572.html (letöltés ideje 2011) www.podrobnosti.ua/video/society/2010/12/02/735663.html (letöltés ideje 2011) www.podrobnosti.ua/podrobnosti/2011/11/19/804807.html (letöltés ideje: 2011)

222. www.novy.tv (televíziós/internetes hírportál) teljes elérhetőség – http://novy.tv/ru/reporter/ukraine/2011/01/28/16/43.html (letöltés ideje 2011) http://novy.tv/ru/reporter/ukraine/2009/02/26/18/59.html (letöltés ideje 2011)

223. www.sekorsky.ru/page/salt_mines (letöltés ideje 2011)

224. www.speleoterapia.org (Az Ukrán Allergológiai Kórház honlapja – letöltés ideje 2011)

225. www.stat.uz.ua (Kárpátalja Központ Statisztikai Hivatalának honlapja – letöltés ideje 2011)

226. www.stat.lviv.ua (Lemberg megye Központ Statisztikai Hivatalának honlapja – letöltés ideje 2011)

227. www.ukrstat.gov.ua (Ukrajna Központ Statisztikai Hivatalának honlapja – letöltés ideje 2011)

228. www.tourism.gov.ua (Az Idegenforgalmi és Üdülési Központ Hivatal honlapja – letöltés ideje 2011)

229. www.transcarpathiatour.com.ua (Az állami adminisztráció idegenforgalmat népszerüsítő honlapja – letöltés ideje 2011)

230. www.zakarpattya.net.ua (On-line hetilap) teljes elérhetőség – www.zakarpattya.net.ua/Blogs/88069-Beztsinna-sil-Solotvyna-abo-KHto-zatsikavlenyi-pozbavyty-solotvyntsiv-batkivshchyny (letöltés ideje 2011) www.zakarpattya.net.ua/News/87337-Sil-pytannia-shcho-zh-bude-v-Solotvyni (letöltés ideje 2011)

231. www.zakarpattyatourism.info (Kárpátaljai Turisztikai Információs Portál – letöltés ideje 2011)

232. www.vsapravda.info (internetes hírportál) teljes elérhetőség – www.vsapravda.info/socium/9220-zakarpatske-solotvino-nabulo-statusu-lpotencijno-nebezpechnoi-teritoriir (letöltés ideje 2011)

233. www.wikimapia.org (On-line térkép és műholdfelvétel – letöltés ideje 2011)

Törvények, rendeletek, határozatok:

1. „*A falusi zöld turizmusról*”. Törvénytervezet 2004. „*Про сільський зелений туризм*” http://tourlib.net/zakon/pro_siltur.htm (letöltés ideje 2011)

2. *„A turizmusról”* 15.09.1995 № 324/95-BP; 18.11.2003 № 1282-IV (Törvény). *„Про туризм”* http://tourlib.net/zakon/pro_turyzm.htm (letöltés ideje 2011)
3. *„A vaucher kiállítására és alkalmazására vonatkozó előírások”* (N 05/936 12.05.94) *„Положення про туристичний ваучер”* http://uazakon.com/document/tpart04/isx04803.htm (letöltés ideje 2011)
4. *„Az üdülőhelyről*” (2000, N 50, 435; 2006, N 22, 184) (Törvény). *„Про курорти”* http://tourlib.net/zakon/pro_kurorty.htm (letöltés ideje 2011)
5. KORMÁNYRENDELET № 1025, 2011. 09. 29. *„Деякі питання будівництва підземних відділень алергологічних лікарень на території Солотвинського родовища кам'яної солі Закарпатської області”*. Internetes elérhetőség: www.umj.com.ua/article/18902/postanova-kmu-vid-28-09-2011-r-1025 (letöltés ideje 2011)
6. Kárpátaljai Megyei Tanács 2008. március 10. 06-1/584. sz. határozata. *„Інформація про стан виконання плану заходів щодо державної підтримки розвитку сільського туризму на 2006–2010 роки”*
7. *„Ukrajna ifjúságának és diákjainak turisztikai utakon való részvételére vonatkozó szabályozások*” (1999.04.20. N°320/3613) (Kormányrendelet). *„Про затвердження правил проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України”* http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0320-99 (letöltés ideje 2012)

Adatközlők, egyéb források:

1. OGIJEVICS, LARISZA – Beregszászi Erdőgazdaság Beregújfalui Vadgazdasága, állatorvos, 2011
2. SZEDLÁK GYULA – Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség Aknaszlazinai Alapszevezet, elnöke. Egykori bányagép-karbantartó brigadéros, 2011
3. TAKÁCS FERENC – Bányamúzeum, gondnok. Egykori bányagépkezelő brigadéros, 2011
4. Az aknaszlatinai 8-as bánya könyvelőségének adatai, 2010

Mellékletek jegyzéke

A melléklet címe

1. melléklet. Ukrajna megyéinek, illetve megyei jogú városainak részesedése az idegenforgalmi vállalkozások által lebonyolított belföldi turistaforgalomból, 2007 (%)
2. melléklet. Ukrajna megyéinek, illetve megyei jogú városainak részesedése az idegenforgalmi vállalkozások által kiszolgált turistaforgalomból, 2007 (%)
3. melléklet. Ukrajna megyéinek, illetve megyei jogú városainak részesedése az idegenforgalmi vállalkozások által kiszolgált külföldi turistaforgalomból, 2007 (%)
4. melléklet. Turizmus Ukrajnában
5. melléklet. Egészségturizmus Ukrajnában
6. melléklet. Kárpátalja szanatóriumai
7. mellélket. Állami jelentőségű természetvédelmi területek Kárpátalján
8. melléklet. Kárpátalja határátkelőhelyei
9. melléklet. Az uzsoki ruszin fatemplom
10. melléklet. A külföldre utazó kárpátaljai turisták legfontosabb uticéljai (2010). (A turisztikai irodák és utazásszervezők forgalma alapján)

1. melléklet. Ukrajna megyéinek, illetve megyei jogú városainak részesedése az idegenforgalmi vállalkozások által lebonyolított belföldi turistaforgalomból, 2007 (%)

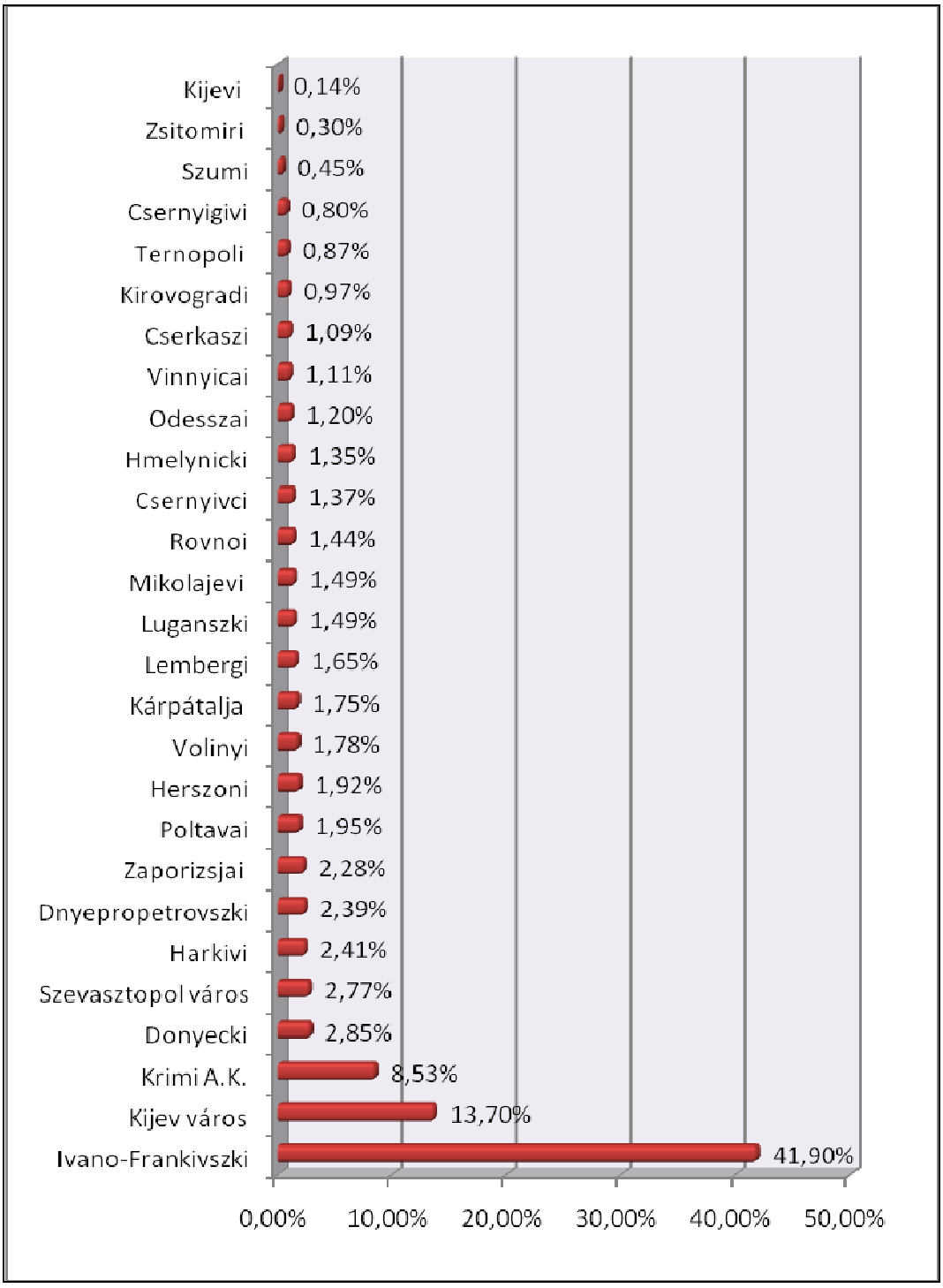

Forrás: www.ukrstat.gov.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

2. melléklet. Ukrajna megyéinek, illetve megyei jogú városainak részesedése az idegenforgalmi vállalkozások által kiszolgált turistaforgalomból, 2007 (%)

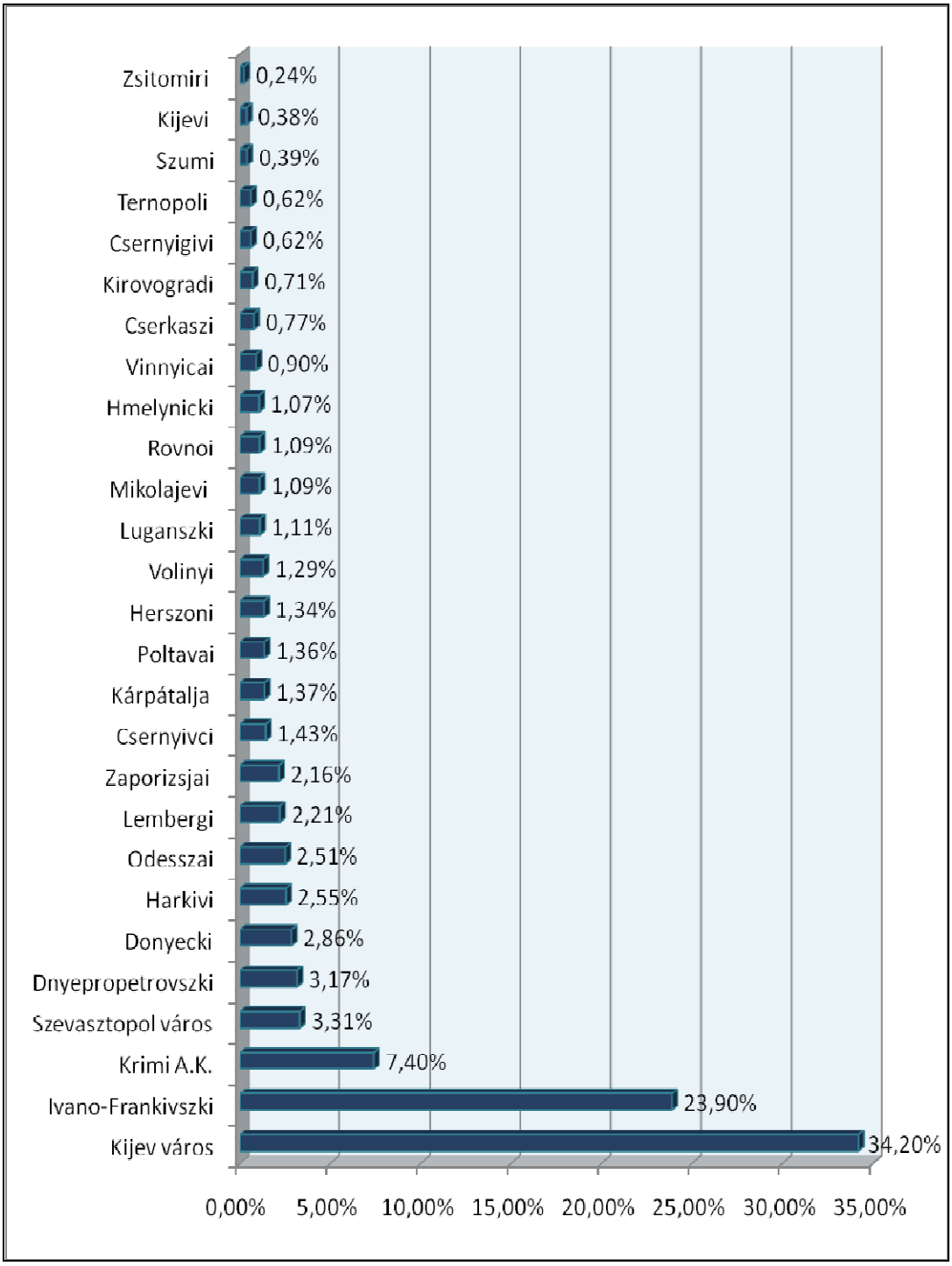

Forrás: www.ukrstat.gov.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

3. melléklet. Ukrajna megyéinek, illetve megyei jogú városainak részesedése az idegenforgalmi vállalkozások által kiszolgált külföldi turistaforgalomból, 2007 (%)

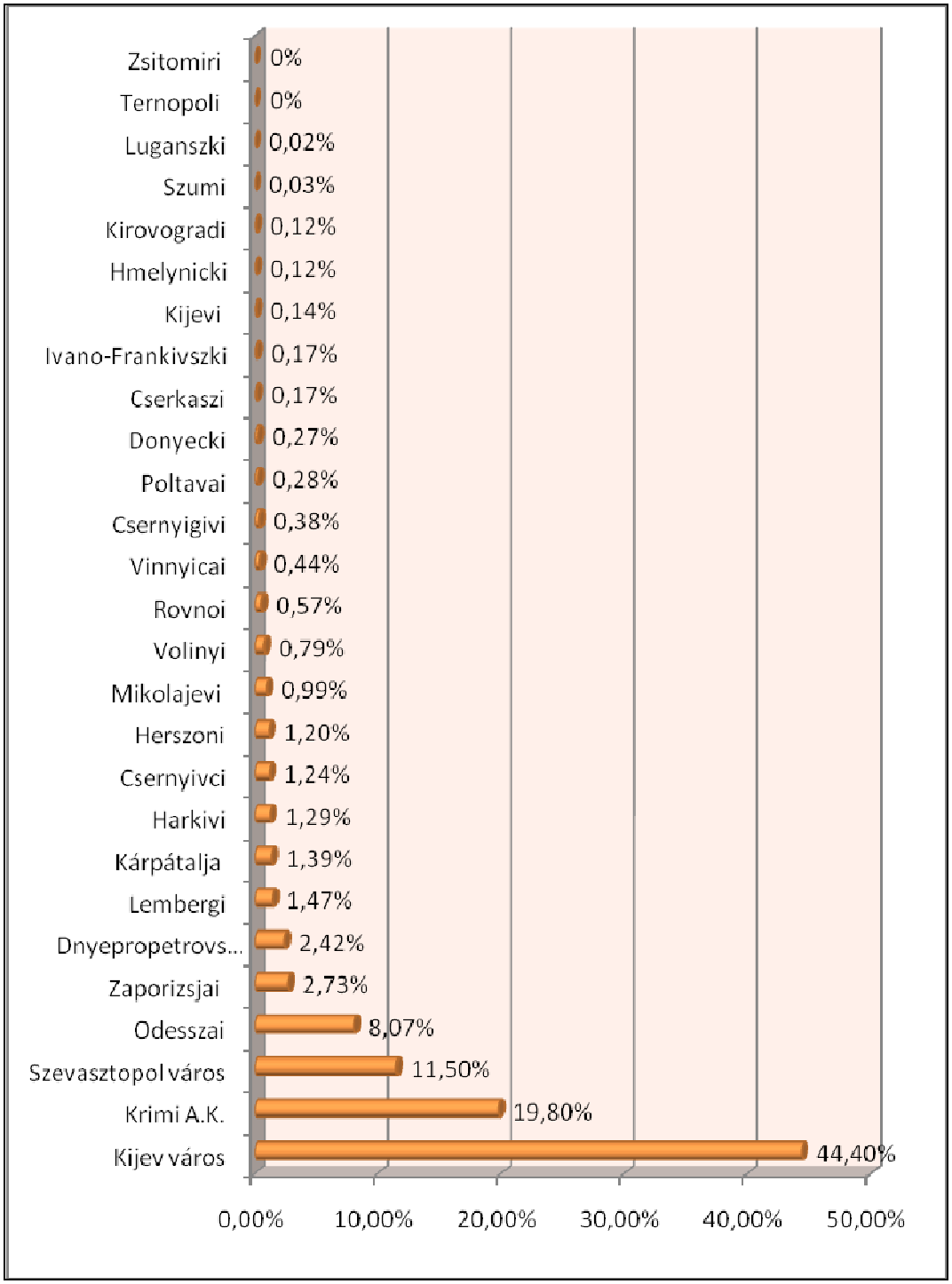

Forrás: www.ukrstat.gov.ua; Szerkesztette: Berghauer S.

4. melléklet. Turizmus Ukrajnában

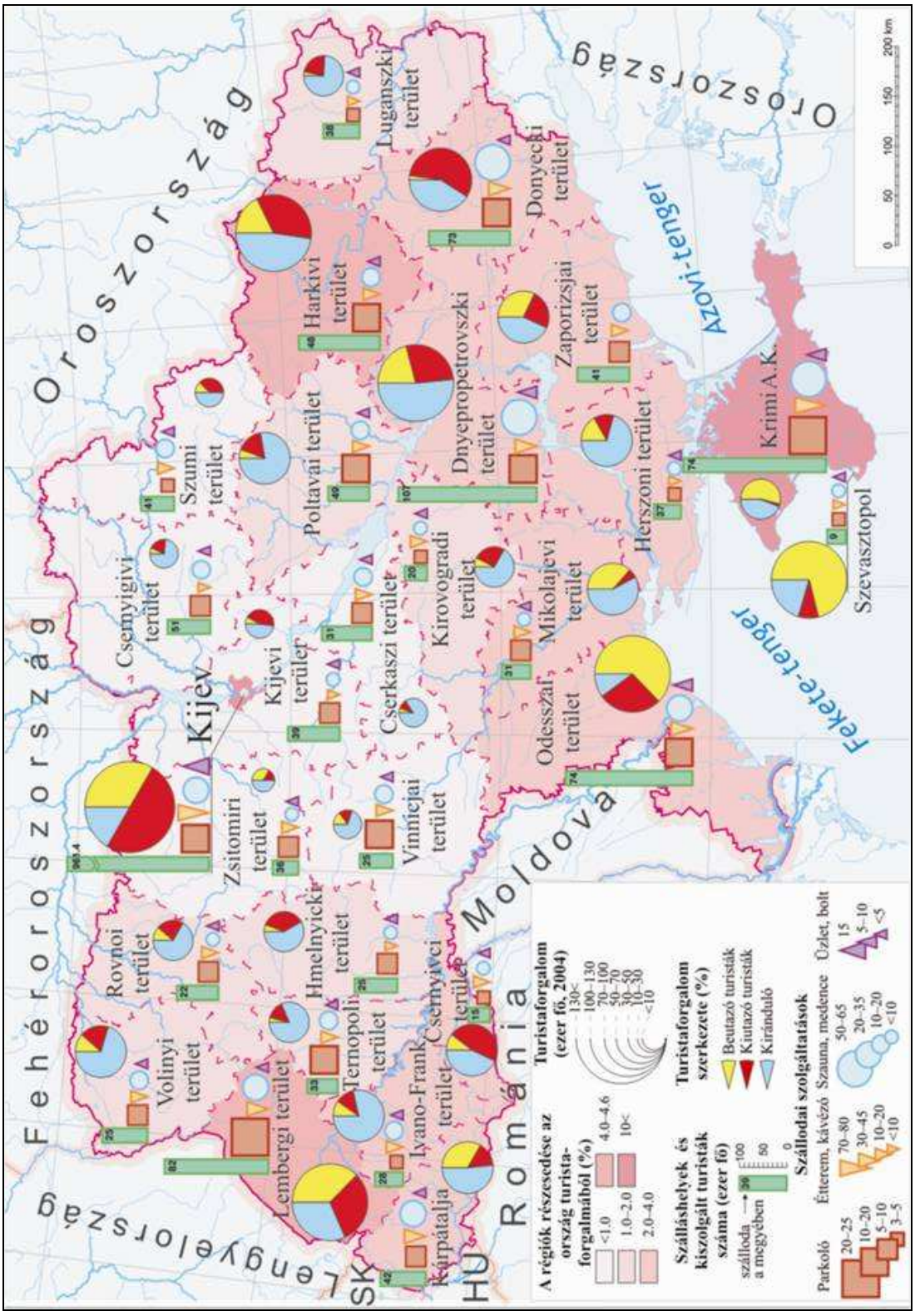

Forrás: Kocsis K. et al. 2008. Fordította: Berghauer S. és Fodor Gy. 2011.

5. melléklet. Egészségturizmus Ukrajnában

Forrás: Kocsis K. et al. 2008. Fordította: Berghauer S. és Fodor Gy. 2011.

6. melléklet. Kárpátalja szanatóriumai

Szanatórium neve	*Település*	*Fekvőhelyek száma*	*Szobák száma*	*Egyágyas szobák száma*
Szolyvai rekreációs-gyógy övezet				
Csoven	Kerecke (Kerecki)	210	-	-
Poljana	Polena	329	195	56
Szonyacsne Zakarpattya	Polena	502	278	54
Kvitka Polonini	Galambos (Holubine)	110	55	0
Kristaleve Dzserelo	Királyfiszállás (Szolocsin)	160	93	10
Munkácsi rekreációs-gyógy övezet				
Kárpáti	Beregvár (Karpati)	486	286	86
Perlina Karpat	Beregvár (Karpati)	403	206	3
Szinyák	Kékesfüred (Szinyák)	338	186	34
Szolene Mlaki	Erdőpatak (Liszárnyá)	50	24	3
Ökörmezői-Volóci rekreációs-gyógy övezet				
Verhovina	Vízköz (Szojmi)	120	56	0
Técsői rekreációs-gyógyövezet				
Mineral	Alsóapsa (Gyibrova)	Jelenleg tatarozás alatt		
Rahói rekreációs-gyógy övezet				
Hirszka Tisza	Tiszaborkút (Kvaszi)	Jelenleg tatarozás alatt		
Huszti–Nagyszőlősi rekreációs-gyógy övezet				
Teplica	Nagyszőlős (Vinogragyiv)	131	77	0
Saján	Saján	198	98	0
Bajlava	Husztsófalva (Danilovo)	60	25	0
Bergszászi rekreációs-gyógy övezet				
Kaszony	Mezőkaszony (Koszony)	Jelenleg tatarozás alatt		
Ungvári rekreációs-gyógy övezet				
Derenyivszka Kupilj	Onokóc (Onokivci)	Jelenleg tatarozás alatt		
Maljatka	Onokóc (Onokivci)	Jelenleg tatarozás alatt		

Forrás: Berghauer S. 2009.

7. melléklet. Állami jelentőségű természetvédelmi területek Kárpátalján

	Megnevezés	Típus	Terület (ha)	Hol található (járás)
Állami jelentőségű rezervátumok				
1	*Apsineci*	hidrológiai	105	Rahói
2	*Bradulszki*	tájvédelmi	1026	Técsői
3	*Nagy Javorovec és Obnoha*	botanikai	35	Ökörmezői
4	*Nagydobronyi*	zoológiai	1736	Ungvári
5	*Hladinszkij*	botanikai	130	Técsői
6	*Gluhánya (Negróci mocsár)*	hidrológiai-botanikai	23	Ökörmezői
7	*Holyatin*	erdei	42	Ökörmezői
8	*Gorgánok és Tavpisirka*	botanikai	248	Técsői
9	*Gyibrova*	erdei	712	Rahói
10	*Zatyinka és Tereszjanka*	botanikai	13	Rahói
11	*Elvarázsolt-völgy*	geológiai	150	Ilosvai
12	*Kamjanka*	erdei	328	Ökörmezői
13	*Kedrinszki*	botanikai	166	Técsői
14	*Kernicsnij*	botanikai	107	Técsői
15	*Ricsanszki*	zoológiai	2408	Ilosvai
16	*Roszis*	erdei	461	Volóci
17	*Sólyom-sziklák*	ornitológiai	606	Perecsenyi
18	*Turja-Poljána*	zoológiai	2163	Perecsenyi
19	*Sztranzul és Zádnya*	botanikai	510	Técsői
20	*Fekete-hegy*	botanikai	747	Nagyszőlősi
21	*Gyulai-hegy*	botanikai	176	Nagyszőlősi
Állami jelentőségű természeti emlékek				
1	*Atak*	botanikai	52	Beregszászi
2	*Magas-kő*	komplex	22	Volóci
3	*Dovhij*	botanikai	25	Rahói
4	*Meleg-gödör*	botanikai	93	Ungvári
5	*Fekete-mocsár*	hidrológiai	15	Ilosvai
6	*Javornik*	botanikai	100	Nagybereznai
Tájvédelmi körzetek				
1	*Beregszászi-dombvidék*	botanikai	33,3	Beregszászi

2	*Borzsa*	botanikai	150	Nagyszőlősi
3	*Bégányi-hegy*	botanikai	5	Beregszászi
4	*Derenyiv*	erdei	300	Munkácsi
5	*Dubrovi*	botanikai	10	Técsői
6	*Mocsár*	botanikai	8	Técsői
7	*Osza*	erdei	1225	Volóci
8	*Roztoka*	erdei	430	Perecsenyi
Állami jelentőségű botanikus kert				
1	*Az Ungvári Nemzeti Egyetem botanikus kertje*	botanikai	4,5	Ungvár város
Állami jelentőségű kultúrparkok				
1	*A „Kárpáti" gyógyüdülő parkja*	botanikai	38	Munkácsi
2	*„Csertyizs" park*	botanikai	6	Ungvári

Forrás: Izsák T. 2009.

8. melléklet. Kárpátalja határátkelőhelyei

Határátkelőhely	**Járás**	**Forgalom jellege**	**Jogállás**	**Szomszédos ország**
1. Csap	Ungvári	közúti, vasúti	nemzetközi	Magyarország
2. Ungvár	Ungvári	közúti	nemzetközi	Szlovákia
3. Ungvár (reptér)	Ungvári	légi	nemzetközi	
4. Sztazs (Csap)	Ungvári	vasúti	nemzetközi	Szlovákia
5. Palló	Ungvári	vasúti	nemzetközi	Szlovákia
6. Szalóka	Ungvári	vasúti	nemzetközi	Magyarország
7. Szelmenc	Ungvári	gyalogos	nemzetközi	Szlovákia
8. Harangláb	Beregszászi	közúti	kishatár-átkelőhely	Magyarország
9. Mezőkaszony	Beregszászi	közúti	nemzetközi	Magyarország
10. Asztély	Beregszászi	közúti	nemzetközi	Magyarország
11. Tiszaújlak	Nagyszőlősi	közúti	nemzetközi	Magyarország
12. Nevetlenfalu	Nagyszőlősi	közúti, vasúti	nemzetközi	Románia
13. Kistarna	Nagyszőlősi	gyalogos	kishatár-átkelőhely	Románia
14. Taracköz	Técsői	vasúti, gyalogos	kishatár-átkelőhely	Románia
15. Aknaszlatina	Técsői	közúti	nemzetközi	Románia
16. Terebesfejérpatak	Rahói	vasúti	nemzetközi	Románia
17. Kisberezna	Nagybereznai	közúti	nemzetközi	Szlovákia

Forrás: Kovács S. 2003; Kiss É. 2009b; Szerkesztette: Berghauer S.

9. melléklet. Az uzsoki ruszin fatemplom

Forrás: www.liveinternet.ru/users/2673728/page1.shtml

10. melléklet. A külföldre utazó kárpátaljai turisták legfontosabb uticéljai (2010)
(A turisztikai irodák és utazásszervezők forgalma alapján)

	Kiutazó turisták száma (fő)	Részesedés a forgalomból	Változás 2008-hoz képest	Változás 2009-hez képest
Törökország	2508	22%	-32%	13%
Magyarország	1914	16,8%	9%	18%
Horvátország	1688	14,8%	-2%	3,5%
Szlovákia	1670	14,6%	-54%	27%
Egyiptom	1582	13,8%	-38%	19%

Forrás: Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2006; 2008; 2010; 2011.
Szerkesztette: Berghauer S.

í